

TÜRK MEDENİYETİNİN İLK SAYFALARI

*Erkin YUSUPOV-Abdukadir ZAHİDOV**

*Mustafa AKSOY***

1. Turan-Türkistan Halklarının Medeniyeti, Tarihî Birliği ve İlişkileri:

Türkistan halklarının (Türk Cumhuriyetlerinin) bağımsızlığa kavuşması halklarımızın kültür tarihini, millî değerlerini araştırmak yönünde de yeni imkânlar açtı.

Ülke tarihini ve medeniyetini (Medeniyet kavramı bu coğrafyada daha çok kültür anlamına gelmekle beraber, bazen maddi veya manevi kültür unsurları için de kullanılır.), tarafsız ve her yönden derinlemesine araştırma, tanıma, tarihi geliştirme, manevî olgunluk ile millî şuurun oluşmasının mühim şartlarındandır. Çünkü halkı manevî yönden kâmil olan ülkelerin büyük devletler olabileceğini, insanlığın tarihî tecrübesi gayet açık göstermiştir. Millî değerlerini ve geçmişini bilmeyen halk istikbâli için de mücadele edemez. Tarih sayfalarını derinlemesine ve tarafsız araştırmak, yalnızca geçmişi tanımak olmayıp, aksine istikbaldeki gelişme içinde yeni imkânlar aramaktır. Tarih araştırmaları neticesinde, insanların vatanseverlik, millî birlik ve beraberlik ile tarihi duyguları şekillenir; böylece gelişmenin manevî zeminleri sağlamlaşır.

Son yıllarda Türkistanlı bilim adamları şanlı tarihimizin yeterince aydınlatılmayan veya tamamen unutulmuş sayfalarını araştırmak ve tanıtmak hususunda bir çok hayırlı işler yapmaktalar. Bu ise Türk halklarının insanlık medeniyetinin gelişmesine yaptıkları büyük katkıların daha iyi anlaşılmasına imkân vermektedir. Büyük gökbilimcisi Mirzâ Uluğbek (Uluğ Bey) bir daha benzeri gelmez âlim, şair ve devlet adamı Zahiriddin Babur, tasavvuf tarikatının önemli bir kolunun kurucusu mütefekkir Bahavüddin Nakşibendi, Abdulhâlık Gücdüvânî, Ubeydullah Hoca Ahrâr Velî, Mahmud-i A'zam, hükümdar ve şair Muhammed Rahimhan Fîruz ve daha bir çoklarının geniş anma kutlamalarının gerçekleştirilmesi bu yöndeki gerçekleştirilen önemli faaliyetlerdendir. 1996 Emir Timur'un doğumunun 660. yılı ile mutasavvuf âlim Necmeddin Kübrâ'nın doğumunun 850. yılı geniş anma kutlamalarıyla gerçekleştirildi. "Alpamış"**** destanının 1200. yılı ile ortak Türk kültürünün

* Prof. Dr., Taşkent Üniversitesi, Felsefe Bölümü-Doç. Dr. Taşkent Üniversitesi, Felsefe Bölümü

** Yayına hazırlayan, Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi. Parantez () içindeki bilgiler ve yıldızlı * dipnotlar hazırlayana aittir.

*** Alpamış destanı Türk halklarının ortak destanı olup en çok Harezmi bölgesi Türkmenleri ile Türkmenistan Türkmenleri sahip çıkmaktadır. Değişik yüzyıllara ait varyantları vardır.

yadigarlarından olan *Divan-u Lüğati't-Türk ve Kutadgu Bilig* eserlerinin yazılışının 925. yılı olması münasebetiyle önemli çalışmalar yapılmaktadır. Böylesi çalışmaların Türk halklarının millî şuurlarını geliştireceği, vatanseverlik ile millî iftihâr duygularını sağlamlaştıracağı ve kardeş Türk halkları arasındaki yakınlaşmayı sağlayacağı şüphesizdir.

Türkistan halklarının tarihlerinin, medeniyetlerinin ve değerlerinin müşterek olduğunu ortaya koymak, Türkistan'ın bağımsızlığını sağlamlaştırmanın önemli gereklerindedir.

Bütün bu işleri yaparken dikkat gösterilmesi gereken bir başka husus daha vardır. Bu ise Türkistan halkları tarihinin eski (İslam öncesi) devirlerden itibaren günümüze kadar olan sayfalarının birbiriyle olan organik bağlarını yekpare ele almaktır. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda Türkistan halklarının ilmî olarak kültür mirası VIII.-IX. asırlardan başlatılır (Sovyetler'in faaliyetleri sonucu Türklerin VIII. Yüzyıldan önceki devirleri yok sayılmıştır) ve mahiyeti esasen İslam medeniyetinin düşünce dairesiyle sınırlandırılır. Medeniyetimiz ve inanç dünyamızın tarihi İslam medeniyetinin gelişmesiyle sıkı sıkıya bağlı olduğu, İslam dininin halklarımızın manevî gelişimi için yeni imânlar sağladığı şüphesizdir. Lakin Türkistan halklarının medeniyet ve inanç dünyasını yalnızca İslam dininin hakim olduğu devirlere bağlamak hatadır. Çünkü, İslam medeniyeti, Türkistan halklarının ortak medeniyetinin merhalelerini ve mahiyetini, bütün yönleriyle tamamen kapsamaz. Türkistan'daki bir kısım halkların bu dini çok sonraları kabul ettiğini dikkat nazarına alacak olursak, mesele daha da açıklığa kavuşacaktır. Şayet maddî ve manevî medeniyetimizin gelişim tarihine tek taraflı eğilecek olursak, bir çok alemşümül sayfaları görmezlikten gelmiş oluruz. İslam medeniyeti bölgemizde VIII.-IX.. asırlarda yayılmaya başladı. Lakin bu zamana kadar Türkistan halklarının (bugünkü elimizdeki belgelere göre) 2000-3000 yıldan fazla bir devri içine alan sosyal, siyasî, iktisadî ve medenî tarihi olduğu bilinmektedir. Bu devir medeniyetine türlü sosyal, siyasî, ahlakî, hukukî meseleleri ihtiva eden dinî ve felsefî düşünce, inanışlarda, halkın sözlü eserlerinde, el sanatlarında, emsalsiz mimarî yadigarlıkları ile üretim aletlerinde görülmektedir. İslamî hedefler, bölgemizde binlerce yılda şekillenen, gelişen zengin manevî ve ilmî muhite uyum sağlaması sebebiyle geniş yayılım imkanına sahip oldu. Burada İslam'ın bölgemize gelişinden az bir

Özbekistan'da 1999 da bu destanın 1200. Yılı kutlanmıştır. Dede Korkut Destanı'ndaki "Bamsı Beyrek" ile ilişkisi bilinmektedir.

Araştırmalara bakıldığında bir taraftan Oğuzlarda Konırat taifesinde ikinci taraftan Kıpçaklar'da söylenmektedir. Destanın bulunmasına Altay'ın güneyini mekan edinen Türk gruplarının yaşayışlarının sebep olduğu söylenmektedir. Dört bölümden oluşup adı geçen grupların sosyo-kültürel yaşayışları anlatılmaktadır. Alpamış aslında kahraman bir savaşçı olup, onun şahsında Türklerin bağımsızlık mücadelesi işlenmektedir.

zaman sonra Turan (Türkistan) topraklarında büyük, cihanşümûl ehemmiyete sahip medenî terakkiyat vücûda gelmesine bir tesadûf veya Arapların getirdiği medeniyetin mahalli ahali arasında hızlı yayılmasının neticesidir demek doğru olmaz. Bağdat şehrinde büyük ilmî merkezlerin oluşturulduğu devirlerde de buralarda çalışmak üzere esasen Turan-Türkistan âlimleri götürülmüştü. Merv şehrinde teşkil edilen büyük ilmî merkez -bir tür akademi-de çalışan âlimler de Bağdat şehrine götürülmüşlerdi*.

Türkistanlı büyük âlimlerin İslam sonrası Bağdat'a götürülmesinden daha önce de namı Şarkta meşhur olan âlimler vardı. Bunların ilim çevrelerindeki saygınlıkları ve şöhretleri Arap yarımadasında da bilinmekteydi. Bu âlimler Bağdat şehrine şakirt (asistan, öğrenen) olarak değil bilakis büyük âlimler olarak götürüldü. Bu ilim merkezlerinde çalışmak için Arap hâkimiyetine giren diğer ülkelerden çok fazla ilim adamının getirilmemiş olması bu fikrimizin bir delilidir. Ayrıca hadisleri toplama ve takdimde, tasavvufî eğitimin gelişmesinde, İslam hukukunun esaslarını koymada, Arap filolojisinin ilmî ve teorik meselelerini incelemede İmam İsmail Buharî, İmam İshâ Tirmizî, Abduhalık Gücdüvânî, Necmeddin Kübrâ, Ahmed Yesevî, Bahavüddin Nakşibendi, Zemaşerî, Burhâneddin Mergilânî, Abdurrezâk Semerkandî, Mahmud-ı A'zam ve diğerlerinin özel yer tutmaları da bu fikrimizin delillerindedir. Bunlarla beraber Turan-Türkistan toprağının İslam medeniyetinin şekillenmesi ve gelişmesinin esasî merkezlerinden biri olageldiği herkesin malumudur. Bilindiği gibi dünyadaki ilim ve medeniyetin gelişmesinde, Ahmed Fergânî, Muhammed Harezmi, Mahmud-ı Azam, Fârâbî, İbn-i Sinâ, Bîrûnî, Ali Kuşçu, Uluğ Bey ve diğerleri de büyük pay sahibidirler.

Netice olarak, Turan-Türkistan toprağında VIII.-IX. asırlarda meydana gelen büyük uyanışın kökleri, yalnızca İslamî değerlere değil, aynı zamanda İslam'dan binlerce yıl önce başlayıp devam edegelen, dinî, ilmî ve medenî mirasa da dayanmaktadır.

Araplar, Orta Asya'yı ele geçirdikleri devirlerde kendilerine kadar olan (İslam öncesi) dinî-felsefî öğretileri, kültür abideleri, el yazmaları, mahallî yazı sistemleri ile bütün bunlara derinlemesine hâkim kişileri yok ettiler. Bu yolla bu bölgede manevî boşluk meydana getirerek, bundan sonra yeni dinî yaymaya giriştiler. Bu maksatla, İslam öncesi kültürün öğreticilerine karşı olan yasaklamacı tutum uzun yılları boyunca devam etti. Ancak Türkistan'ın yerli halklarının asırlar boyunca gelişen medeniyetleri, dinî ve dünyevî bilimlerini tesirinde ortaya çıkan ruh ve düşünce dünyası ile manevî ihtiyaçlarını tamamen yok edemediler. Her tohum ancak uygun zemine düştüğü takdirde

* Yazarlar burada İslamın Türklerin eskiden getirdikleri sosyal hayata uygun olarak algılandığından hızlı bir yayılma alanı bulduğunu ifade ediyorlar.

gelişir ve iyi ürün verir. Halkın genel kültürü, ruhî ihtiyaçları olgun ve derin olmazsa dışarıdan sokulan ilmî, kültürel ve dinî gayeleri özümsemesi ve geliştirilmesi mümkün değildir. Mankurtlaşan (başkalarının istediği gibi düşünen ve eylem yapan) halk, aynı şekilde yaşamaya devam eder. Böylesi halklar hem kendini, hem de diğer halkların kültürlerini anlamak ve geliştirmek imkanına sahip olamaz.

Bizler, Turan-Türkistan medeniyetinin gelişmesinin İslam dinine kadar olan örneklerini, kültür, ilim ve dini gelişmeye katkıda bulunan âlimlerin ve fâzılların adlarını, bıraktıkları miraslarını tam olarak bilmiyoruz. Bu husus, medeniyetimizin tarihini bütünüyle öğrenme yolunda en büyük engellerden biridir. Bugüne kadar Türkistan halklarının medeniyet tarihini öğrenmek için Arap dilini bilmek şart şeklindeki bir düşünce hakim olagelmıştır. Kültürel mirasımıza ait olan bir çok yadigarlıklar Arap, Fars, Çin ve Türk dillerinde yazıldığı şüphesizdir. Bölgede İslam medeniyeti şekillendikten sonra yazılan eserler genel olarak günümüze kadar korunabilmiştir. Ancak Baktriya, Soğd ve Harezmi alfabeleriyle yazılan eserler tamamen yok olmuştur. Bu nedenle, Türkistan halklarının medeniyeti ve tarihine ait bir çok kıymetli bilgiler Çin ve Hint yazı dilini bilmeme ile, İslam'dan başka dinî öğretilere tarafgîr yaklaşma sebebi meselenin etraflıca araştırılmasına engel olmuştur. İnsanlığın müşterek medeniyetinin gelişmesini incelemede dinî ve millî sınırlandırmalarla girişmek son derece ciddî bir hatadır. Hâlâ bazı hal-lerde böyle durumlar devam ettirilmektedir.

İslam dininin dünya medeniyeti tarihinde büyük yer tuttuğu şüphesizdir. Lakin diğer dünyevî dinlerin de bu medeniyet içerisindeki inkarı mümkün olmayan bir unsurdur. Turan-Türkistan toprağında İslam dininden önce Zerdüştlük, Maniheizm ve Budizm ile beraber Yahudîlik ve Hristiyanlığın tesirleri de olmuştur. Zerdüştlük, Budizm ve Mazdekçilik inançlarının düsturları, Yahudîlik ve Hristiyanlık da değişik devirlerdeki halkların manevî, medenî, sosyal ve siyasî gelişmelerinin sonuçlarını kendisinde mücessemleştiren felsefî düşüncelerdir. Budizm öğretisinde öne sürülen derin sosyal ve felsefî gayeler olmadan insanlık medeniyetinin mahiyetini tam ve doğru tasavvur etmek mümkün değildir. İnsanlığın medenî gelişimini birbiriyle bağlı olan, birbirini destekleyen gayeye ve ideale yönelik itikatlarla ilişkisi ve onlarla ifadesi mümkündür. Sosyal, siyasî, felsefî, hukukî, ahlakî ve estetik görüşlere tesir eden ideoloji ve gayelerin bizzat kendisi de manevî olgunluk merhaleleri ile şekillerinin görünüşü olarak kabul edilir. Tarihe bir göz atacak olursak, bunu açıkça görürüz.

Türkistan halklarının bize şimdiye kadar malum olan medeniyetinin ilk sayfaları milattan önceki binli yıllara dayanır. Turan ülkesinde yaşayan halklar milattan önce, VI.-V. asırlarda Çin, Hindistan, İran ve Asurya gibi ülkelerle doğrudan iktisadî ve kültürel alâkalarda bulunmuşlardır. Eski

Aramî (tarihte ilk defa M.Ö. 1100 lü yıllarda onlardan bahsedilir. M.Ö. 7. Yüzyılda Suriye ve Mezopotamya'da krallıklar kurmuşlardır) çivi yazısı aynı anda İran ile zamandaş Turan ülkesinde de kullanılmıştır. Arap hakimiyeti devrinde kaybolan Harezmi ve Soğd yazılarının da milattan önce ortaya çıktığı herkesin malumudur. Türkistan ülkesi asırlar boyunca şekillenen ve gelişen Zerdüştlük dinine vatan olmuştur. Günümüzde, dünyadaki bir çok âlimler Zerdüştlük dininin asıl vatanının Harezmi olduğunu, daha sonraları bu dinin muayyen tarihî şartlar yüzünden, mevcut felsefî ve ahlakî değerler ile bağlanarak diğer memleketlere de dağıldığını belirtmektedirler. Zerdüştlük bir çeşit hurafî akidelerin ifadesi değildir. Bu din, insanların tarihî gelişimini muayyen devrilerdeki dinî ve dünyevî bilimleri ve tasavvurlarını ifade etmiştir. İnsanın akli yetkileri ile pratik imkanlarının, o devirlerde ne kadar olduğunu da Zerdüştlüğün muhtevassından anlamak mümkündür. Zerdüştlük öğretilerinde felsefe, iktisat, ahlak, hukuk, tarih, coğrafya, psikoloji, eğitim-öğretim, gökbilim, tıp ve diğer sahalara ait bilgiler verilmiştir. Bu yüzden kimi bilim adamları Zerdüştlük dininin sosyal ve manevî ehemmiyetine son derece değer vermişlerdir. Mesela, akademisyen S. Oldenburg'un belirttiğine göre "orijinal haliyle Zerdüştlük inancı, insanların yer yüzünde rahat yaşamasına büyük önem veren en akılcı dindir"¹. Ayrıca bir çok âlimin fikrinde önceleri Zerdüştlük yerleşik ve hayvancı halkların dini olarak ortaya çıkmıştır.

Zerdüştlük dininin esasî gayelerini ihtiva eden "Avesta" kitabı da Batı Türkistan'da yazılmıştır. Bu mürekkep ve mükemmel dinî ve ahlakî eserde Avesta kahramanlarının Bahdi, Sogdiyana, Margiyana ve Ayrian Vayaca (Harezmi)'da zafere ulaştığının gösterilmesi de fikrimizin bir ispatıdır. Avesta'da anlatılan olaylar en eski tarihimiz ve medeniyetimizin bir çok sayfalarını doğru öğrenmeye imkan sağlamaktadır. İlk Zerdüştlük eski Turan ülkesinde ortaya çıkmış, gelişmiş ve kendisine has bir medeniyetin numunesi olmuştur. Orta Asya'daki güçlü halk hareketine dönüşen Mazdekçiliğin bir çok sosyal ve felsefî gayeleri Zerdüştlüğün tesirinde kalmıştır. Mazdekçiliğin bu dinî ve felsefî gayeleri şair Firdevsî'nin meşhur "Şehnâme" adlı eserinde aşağıda görüldüğü gibi tasvir edilmektedir:

"Zenginlik, zavallılık olmasın tâ kim,/ Eşitlik olsun cihan mülkünde hakim./ Bir halde yaşasın yoksul ile zengin,/ Yoksulda da bulunsun, yemek, ev bark."

Bu fikirlerin ortaya çıkmasında iptidaî toplum düzeninin tesiri güçlü olmuştur. Zerdüştlüğün, insanların ahrette Tanrı önünde birbirlerine eşit olması yönündeki hedefleri diğer tektanrılı dinlerde de görülür. V. V.

¹ S. F. Oldenburg: Predislovie k Knige Arnol'd, "Svet Azii", SNB. 1906, s. 20.

Bartold ise beş vakit namaz kılınması adetinin İslam dinine Zerdüştlükten geçtiğini iddia eder*.

İlim dünyasındaki son yıllarda ortaya konulan bir dizi başarılı çalışmalar Turan medeniyetinin İslam dinine kadar olan bir çok safhalarını daha geniş aydınlatmaya imkan sağladı. Eskiî Harezmi'deki Cänbäskälä,² Tâli Bärzuyi (Surhan derya vadisinde tarihi bir yerleşim yeri) bölgesi, Afrasiyap (Efrasiyap- Semerkant'ın ilk ve orta çağdaki yerleşim yeri şimdiki kentin kuzey bölgesi ayrıca şeyhname destanında farsların düşmanı Türk hakanının adı Karahanlı ve Selçukluların da bu soydan geldiğine inanılır) ve Pap yakınlarındaki buluntular Türkistan topraklarında İslam dininden önce de büyük medeniyetin bulunduğunu bir kez daha göstermektedir. Dälvârzin Tepe (Surhan derya vadisinde bir yerleşim yeri), Fâyaz Tepe (Surhan derya vadisinde bir yerleşim yeri), Bärähşâ (Buhara civarında tarihi bir yerleşim yeri), Merv ile Tacikistan'ın Kabadiyan bölgesindeki buluntular da bu devirlerdeki medeniyetin diğer delillerindedir.

Bu devirlerde kurulan tapınaklar, mimarî değere sahip binalar, üretim aletleri, takılar ve giyecekler de eski medeniyetin örneklerindedir. Maalesef, eski medeniyetimizin bu sayfaları toprağın üstünde değil, bilakis yer altında muhafaza edilmiştir. Bunun sebebi bütün yabancı istilacıların mahalli unsurların eski medeniyetini, örf ve adetlerini, bilim ve dinlerini yok etmeye çalışmalarıdır.

Milattan önceki III. asrın başlarında Turan topraklarını zapt eden Makedonyalı Büyük İskender de bu bölgede yüksek bir medeniyetle karşılaştığını, bundan da Yunanlıların ders almalarının mümkün olduğunu açıkça kabul etmiştir. Yunan tarihçilerinin eserlerinde de Turan topraklarında yaşayan halklar ve bu halkların medeniyeti hakkında malumatlar mevcuttur. Milattan önce II. asırda yaşayan Yunanlı yazar Elian eserlerinde Turan ülkesinde yaşayan Saklar (Sakalar) ve Skifler'in birbirinden farklı dilleri ve medeni-

* Hz. Adem'den beri ilahi (semavi) dinlerin hepsinde namaz kılmak emredilmiştir. Mesela, Hz. Adem ikindi, Hz. Yakup akşam, Hz. Yunus yatsı namazlarını kılarlardı. Ayrıca Hz. Adem sabah vakti cennetten ayrıldığı için iki rekat sabah namazı kılmıştır. Hz. İbrahim oğlu İsmail'in affedildiği zaman dört rekat öğle namazı kılmıştır. Hz. Yunus balığın karnından ikindi vakti kurtulduğundan dört rekat namaz kılmış, Hz. İsa Allah'ın verdiği nimetlere şükür için akşam vakti üç rekat namaz kılmıştır. Hz. Muhammet Mirac'da vitir namazı kılmıştır. Beş vakit namaz ise Hicret'ten bir yıl önce Recep ayının yirmi yedinci gecesinde müslümanların aklı başında olanlarına farz kılınmıştır. Mirac'tan önce de peygamberimizin sabah ve ikindi namazlarını kıldığı bilinmektedir.

² Özbek Türkçesi'ndeki bazı vokallerin Türkiye Türkçesi'ndeki karşılıkları tayin edilemediğinden dolayı a ile e arasındaki vokali ifade için ä harfi kullanılmıştır.

yetleri olduğu yönünde bir çok bilgi verir*. Yunanlı coğrafyacı Strabon da buradaki farklı halklar hakkında “onların tanrısı güneş olup, at kurban ederlerdi.” demektedir.

Turan ülkesinde milattan önce şamanlık inancının geniş kitlelere yayıldığı hakkında da malumatlar mevcuttur. Bu tür malumatlara eski Yunan tarihçisi Herodot’un eserlerinde rastlamak mümkündür. Bu dinî inanışın hurafe değil, aksine bir cemiyetin manevî olgunluğu yolundaki mühim ve zarurî merhalesi olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Eski el yazmalarında Harezmi’nin “güneşli yurt” (hvar: güneş; zim: zemin) şeklinde adlandırılışı bu ülkede yüksek medeniyetin oluştuğunun önemli vesikalarından biridir.

Biyoloji ilmi için mikroskop ne ise, tarih için de arkeoloji aynı şeydir. Arkeologlar kaybolup giden veya unutulan medeniyetimizin yeni sayfalarını açmaya, Turan Türkistan tarihinin bir çok sayfalarını tekrar canlandırmaya imkân sağlarlar. Kültür tarihimizin ilk sayfalarını Afrasiyap, Dälvärzin Tepe, Ayrıtam, Hälçäyan, Pap, Cänbäs Kälä, Koykırılğan Kälä buluntuları olmadan tam olarak aydınlatmak mümkün değildir. Bu alanlardaki buluntulardan Turan ülkesinde miladın hemen başlarında mimarî, sanat-el sanatlarının epeyce gelişmiş olduğu görülmektedir. Eski alfabelerle yazılan el yazmaları yok edildiği için, bu fevkalade mimarî ve sanat yadigarlıklarını, el sanatları mahsullerini, gelişmiş ve epey mükemmel dinî ve felsefî öğretileri ortaya koyan şahısların adlarını belirlemeye, tarih sayfalarına sokmaya imkan yoktur.

M. Ö. II., I. asırlarda Turan ülkesinde Kanka (Taşkent civarında Kanglı uruğunun yaşadığı tarihi bir yerleşim yeri. Ayrıca Hekimhan/Malatya’nın Sazaklar köy halkına Kanglılar dendiğini belirtelim.), Pärkänä (Çinliler tarafından eskiden Fergana, Parkana şeklinde telaffuz edilmiştir. Bu nedenle buradaki halk Parkan, devletleri de Parkana olarak adlandırılmıştır), ve Toharistan gibi devletlerin kurulduğu malumdur. Tarihimizin bu devrine ait kimi olaylar ve bilgiler Çin kaynaklarında görülmektedir. Bu kaynaklarda bilhassa Känkä (Kanglu-Kanglı) devleti zamanına ait, devrin medeniyeti ve dinleri hakkında bir çok bilgilere rastlanır. Känkä devletinin bulunduğu yerler esasen bugünkü Özbekistan sınırları içerisindeydi. Bu yüzden Çin kaynaklarını incelemek eski Turan-Türkistan medeniyetinin ilk sayfalarını aydınlatmak için büyük ehemmiyete haizdir. Fakat maalesef bu kaynakları tam manasıyla araştırmaya muktedir uzmanlarımız yeterli değildir.

*Herodot (M.Ö.484-420) ise bu halklar için şu ifadeleri kullanır: “Skyth soyundan olan Sakalar ... Massagetler’in giyinişleri ve yaşamları Skyth’lerinki gibidir...”. Bilindiği gibi Herodot’un Massagetler dediği günümüzde de hayatlarını devam ettiren bir Türk halkı olan Mesgetler’dir.

Yeni devrin (M.S.) I.-IV. asırlarda ortaya çıkan ve gelişen Kuşan devleti zamanında da Turan medeniyeti epeyce olgunlaşmıştı. Bu devre kadar mahallî medeniyetin gelişmesine Hindistan'daki dinî ve felsefî görüşlerin çok tesirlerinin olduğu sezilmektedir. Fakat dış tesirler ne denli güçlü olursa olsun, yerli kültür unsurları kendisine özgü hususiyetlerini bütünüyle kaybetmemişlerdir.

Büyük medenî gelişme eski Harezmi'de (III. asırda), Eftalitler (Akhunlar) devletinde ve Türk hakanlıkları devrinde (VI.-VII. asırlar) de devam etti. Bârahşâ medeniyeti, Orhun Abideleri, Türkçe yazılar, henüz araştırılmakta olan Soğd, Harezmi yazı sistemleri bu devirlere ait arkeolojik buluntularda bilhassa mimarî, sanat ve el sanatları örnekleri ile dinî örf ve adetlerde eski medeniyetimizin kendisine mahsus bölgesel izlerini açık ve aydın görmek mümkündür.

Türlü tarihî devirler ve bölgelerde ortaya çıkan medeniyetlerin birbirine tesiri, insanlık medeniyetinin oluşum şartlarındandır. O halde türlü medeniyetlerin birbirine tesiri muayyen bir olgun manevî muhitte olumlu semere verir. Manevî olgunluk derecesi düşük olan halklar genellikle yabancı ülkeler ve halkların medeniyetini körü körüne kabul ederler ve tamamen onu benimserler. Geri kalmış halklarda dış kültürel tesiri anlamak, karşılaştırmak, özümsemek ve geliştirmek için gerekli manevî ölçülerin, kendine özgü ruhî ihtiyaçların yeterli olmadığını düşünüyoruz. Böyle şartlarda ortaya çıkan akımlar, kültürel ananelerin yükselişini değil, aksine başka halkaların medeniyetlerinin yeni hudutlarda fiziki ve sosyal coğrafyada yayılmasını ifade ederler.

Kültürel olgunluk derecesi yeterli olan halklar, diğer kültürlerin tesirini gereğince özümserler, bu sayede de kendi manevî olgunluk derecelerini yeni bir merhaleye ulaştırabilirler. Kültürel gelişmeyi yalnızca millî ve bölgesel imkanlarla sınırlandırma, hiç bir zaman ideal kültürel gelişmişliğe yol açmaz.

Millî ve bölgesel kültürel değerleri, diğerlerinden bütünüyle ayrılan bir ada gibi tasavvur etmek de mümkün değildir. Turan-Türkistan halklarının medeniyeti işte böyle yollarla yani başka halkların maddî ve manevî medeniyetini kendi merceğinden öğrenme, özümseme, geliştirme yoluyla zenginleşmiş ve olgunlaşmıştır. Dolayısıyla Çin, Hint, Yunan, İran, Arap, Avrupa halklarının medeniyetinin tesiri, Turan-Türkistan medeniyetinin sadece gelişmesi için ilave şartlar oluşturmuştur. Bu yüzden Türkistan, dünya medeniyetinin kendisine mahsus hususiyeti olan esasî ve nispeten müstakil merkezlerden birisi olmuştur.

Bunu Budizm din ve felsefî öğretisinin gelişme tarihinde de görmemiz mümkündür. Biz, Turan-Türkistan ülkesinin Budizm öğretisinin ilk vata-

nıdır fikrinde değiliz. Budizm mükemmel din ve felsefî öğreti olarak Hindistan ve komşu memleketlerde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu dinin sosyal sınıflanmayı ilahîleştirmekle ilgili yönleri, Budizm'in geniş kitlelere tesir etmesini ve dünyevî dinlerden birine dönüşmesini zorlaştırmaktaydı. Budizm'in Hindistan'da ortaya çıkan ve yayılan Hinayana (törmâzhâpçilik) akımı Turan ülkesinde de yayıldı. Fakat bu bölgede Budizm mahallî, dinî, felsefî, ahlakî, hukukî geleneklere uyum sağlayarak Mahayana şekline girdi. Böylece Turan-Türkistan ülkesinde ortaya çıkan Budizm, Zerdüştlük ve Mazdekçilik inanışlarının tesiriyle Budizm'in hümanist esasları derinleşti.

Bu istikamet o devirlerdeki dinî ve dünyevî bilimlerin bütün başarılarını kendisinde mücessemleştirmiş olup, Budizm'in sosyal zemininin genişlemesine, dinî ve felsefî hedeflerinin kendisine mahsus şekillerde gelişmesine yol açtı. O devirlerde Türk kabileleri içinde Budizm'i yaymayı, anlatmayı ve propagandasını yapmayı başaran -komşu ülkelerde de kabul edilen- filozof ve düşünürler yetişmişti. Mervli Mähâdevâ, Belhli Ghoşâk (M.Ö. I. ve sonraki ilk asrın başları), Semerkantlı Kân Sen Huey (M.S. III. asır), Tirmizli Dhärmâmitra, Dhärmärâksâ, Şri Miträ veya Bo Şilmotole (M.S. III.-IV. asırlar), Denavlı Dharmanandin (IV. asır) ve diğerleri bunlardan bazılarıdır. Bunların hayatı ve felsefesi hakkındaki bazı bilgiler yalnızca Çin kaynaklarında bulunmaktadır. Çin kaynaklarında bunların çoğunluğunun YUEÇİ (yani Türk kabileleri)'lerden* olduğu, gururlu ve hürriyetsever, oldukları bütün her yerde kendi dilleri, giyimleri ile örf ve adetlerini koruyarak yaşamaya gayret ettikleri belirtilir. Kuşan hükümdarlarından Kânişkâ, Kefdis ve diğerleri de Budizm ve felsefesini yaymak ve yerli din inanışları esaslarıyla zenginleştirmeye büyük önem vermişlerdir. Çin imparatorları yukarıda belirtilen Budist filozofları, düşünürleri kendi ülkelerinde yeni dinî düşünceleri yaymak ve geliştirmek için davet ederek, büyük saygı göstermişler ve bu inanç sahipleri için tapınaklar kurmuşlardır. Günümüzde de Çin'deki bazı Budist tapınaklarında bu kişilerin resimleri Budist azizleri olarak korunmaktadır.

Tirmizli Dhärmâmiträ Çin'e geldiğinde imparator ailesiyle, sarayın önde gelenleriyle, dış ülke temsilcileriyle beraber karşılamaya çıkıp onu aylarca beklemiştir. Bu, Turan topraklarında yetişen Budist rahiplerine olan saygının bir göstergesidir. Bizim topraklarımızda yetişmiş olan Budist düşünür ve rahiplerin Çin'deki faaliyetleri ve mirası, Türkistan halklarının dünya medeniyeti ve ilminin gelişmesine yaptığı büyük katkı olarak değerlendirilmelidir. Dünya halklarının önemli bir kısmının Budist olması bu meseleyi

* W. Eberhard ile Z. V. Togan da aynı görüştedir.

araştırmak yönünden ne derece büyük ilmî ve tarihî kıymeti olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki fikirlerden anlaşılmalıdır ki Türkistan halkları tarihinin İslam dinine kadar olan devrini tam manasıyla öğrenmediğimiz takdirde bölgedeki kültürel gelişmenin kökenleri hakkındaki düşüncelerimiz tek taraflı olarak kalacaktır. Dolayısıyla gençlerimizin vatanseverlik ve milli şuuruları yeterince gelişmeyecektir.

İslam dinine kadar Turan-Türkistan bölgesinde hakim olan dinî ve felsefî inanışlar ile bunların tesirleri hakkında gerçekleri yazmak bazılarında uygunsuz gibi görünebilir. Lakin ne olursa olsun bu bizim tarihimizin, maddî ve manevî olgunluğumuzun birbiriyle bağlandığı sayfalarıdır. Halklar çeşitli devirlerde bilgi ve düşüncelerini, isteklerini, türlü dinî ve felsefî anlayışları sayesinde belirtmişler ve evreni derinlemesine idrak ederek, toplumda gerçek adaleti kurmaya çabalamışlardır. Esas mesele bir halkın, inanç ve isteklerini ifade etme şekillerinde değil, bilakis onların mahiyetindedir. Bu makedeki amaç, açıklanan mesele konusunda son noktayı koymak değil, aksine meseleyi geniş ilim çevresinin dikkatini sunmaktır. Bu nedenle sadece eski tarihimizin ilk sayfalarına ait bir dizi fikirler, mülâhazalar açıklanmıştır. Bu husustaki ilmî çalışmaların, bizden sora da daha dikkatli devam edeceğini ümit etmekteyiz.

2. Türkistan'daki Budizm Medeniyeti Hakkında:

Eski Türkistan, daha milattan önce 2..yy sonundan itibaren yüksek sosyal ve manevî gelişime ulaşmışlardı, kendi devletlerine sahiptiler. Mesela Türkistan'daki Soğd, Harezmi, Baktriya (Afganistandaki Belh bölgesi) ve Fergane devletleri milattan önce VII. - VI. asırlardan itibaren bütün Orta ve Yakın Şark'ta tesirli rol oynamaya başlamışlardı. En önemlisi Türkistan, bizzat o devirlerde Batı ile Doğuyu, Kuzey ile Güneyi [Mısır ve Bizans ile Hindistan ve Çin'i; Deşt-i Kıpçak (Doğu Avrupa ve Batı Sibirya bölgesini teşkil eden Kuman-Kıpçak sahasına İslam kaynaklarında verilen isim.) Sibirya, Hindistan ve İran'ı] birleştiren, bunlar arasında üretimsel, ticarî, kültürel, dinî, ilmî, teknik ve siyasî alâkaları kuran-bağlayan köprü ve ayrıca katalizatör rolünü faal olarak oynamaya başlamıştı.

Türkistan'ın eski devirlerdeki halklar arasında oynadığı rolün iktisadî, sosyal, siyâsî, askerî ve kültürel yönleri arkeoloji, tarih, etnografya, dil tarihi ile daha bir çok ilmî sahalardaki araştırma ve incelemelerle ortaya konulmuştur. Biz bu çalışmada daha eski devirlerinden itibaren Türkistan'ın dinî inanışların, örf-adetlerin ve öğretilerin muhafaza edilmesi- geliştirilmesi ve bunların daha yüksek merhaleye taşınmasında oynadığı rolü; bilhassa Budizm dininin ve felsefesinin ilk olarak cihan dinine dönüşmesinde mühim ve fevkalade ehemmiyet arzeden yönü üzerinde durmak istiyoruz.

Türkistan, yalnızca Budizm dininin değil, tam tersine Gök Tanrı, Anahita (Aşk ve bereket tanrıçası), Mehra [Mitra] (Veda tanrısı ve Hindistan'da güneşin adı.), Mukaddes Yer-Su, Umay Ana, inanışlarının Zerdüşť dini ve felsefesi ile öğretisinin, eski Türk yazıtlarının ve Avesta'nın asıl vatani olduğu, genel olarak henüz efkâr-ı umûmiyenin malûmu değildir. Diğer yandan eski Türkistan, bilim felsefesinin, dinî mitolojik inanışların, Hıristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin bazı mezhep ve mensuplarının sığındıkları mübarek fiziki ve sosyal coğrafyadır.

Türkistan'ın dinî ve felsefî öğretileri muhafaza etme, geliştirme ve olgunlaştırmadaki önemi, İslam dini ve esaslarının tarihinde de fevkalade etkili olmuştur. İmam Tirmizî, İmam Nesefî, Zamahşerî ve diğer muteber âlimlerin İslamî ve tabii bilimlerin her sahasında, bilhassa tefsir ve hadis ilminde Ebu'l-Kasım Es-Semerkindî (Buhari), Taftazanî, Bâharzî Abdurrahman El-İccî ve diğerleri İslam esaslarını ilmî ve felsefî olarak temellendirmedi, yani İslam'ın Kelam felsefesini meydana getirme ve olgunlaştırmada Meverdî, Kudurî, Merginânî vb. İslam şariatini ve bütün İslam ülkeleri için umûmî olan İslam'ın siyasî ve devlet sistemi esaslarını ortaya koymada temel rolü oynamışlardır. Bu kişiler İslam şariatının hakkıyla esasını kurmakla kalmamış, bütün dünya halklarının nazarında İslam şariatına has insanseverlik, adaletperverlik ve demokratik temayülleri açıkça göstermişlerdir. Böylece İslam cemaatlarının her türlü sosyal ve bilimsel-tekniik gelişmelere açık ve muktedir olduklarını ortaya koymuşlardır.

Türkistan'ın Merv, Belh, Tirmiz, Sığnak (Oğuzların eski şehirlerinden biri.), Kuva (Fergana vadisinde günümüzde de varlığını sürdüren tarihi şehir.), Kasan (Namangan/Özbekistan vilayetinde günümüzde de varlığını sürdüren tarihi şehir.), Semerkand, Buhara, Balasagun gibi binlerce şehir ve kasabalarında Türk-Budist medeniyeti vücuda gelişmiştir. Türkistan'da Budizm inancı ve ibadet esasları incelenmiş, en önemlisi Budizm dininin günümüzdeki üç büyük dinden biri haline gelmesinde Türkistan, çok büyük merkezi rol oynamıştır. Ayrıca Türk-Budizm medeniyetinin oluşmasında ve Budizm'in dünya dinine dönüşmesinde de eski Çin kaynaklarında - Çin sülaleleri saray yıllıklarında- "YÜEÇİ" adıyla bahsedilen, beş büyük Türk uruğunun oluşturduğu Kuşanlar (Büyük Yüe-çiler) hakimiyetinden, bunların kağanları Kadcula Kadfis, Vima Kadfis, Kanişka, Vasudeva ve diğerlerinin önemli roller oynadığından bahsedilmiştir.

Milattan önce I. asır ve milattan sonra IV., V. asırlar arasında Merkezî Asya (Orta Asya), Turan-Türkistan, İran, Kuzey Hindistan, Kafkasya'nın Asya eteklerinden Çin Seddi'ne kadar olan bölgeyi içine alan Kuşanlar devleti Mahayana Budizmi'ni resmî din olarak ilan etmişti³. Budizm tari-

³ Akad. F. İ. Şerbatskoy, İzbranniye Trudı No Buddizmu, Moskva, "Nauka", 1988.

hine ait ilmî eserler, Budizm'in tarihen Hindistan'da, İsa'dan önce VII.-VI. asırlarda başladı diye kabul edilse de, bu dinin dar dinî ve mezhepçi görünüşü nedeniyle "Hinayana"(Budacılığın tutucu okuluna verilen ad.)'nın esas maksadı yalnızca çok kibar, muteber tabakaya mensup Budist rahiplerini etkilerken, Nirvana saadetini erişebilir şeklindeki kaidesine rağmen, dolayısıyla hatta Hindistan'ın tamamında yayılamamıştı.

Kaynakların bildirdiğine göre Kuşanlar saltanatının kurucusu, büyük şah Kanişka Kadfis tarafından Pencap bölgesinin Celendher şehrine çağırılan Budistlerin büyük tapınağındaki toplantıda "Mahayana"-herkes için aynı olan yol-⁴ devlet dini olarak ilan edildi (İsa'dan önce 78 yılında). Kanişka için Kuşanlar'ın hakimiyetini birleştiren dini ve aynı zamanda dinî inanç hürriyetinin siyasetini uygulamak önemli bir politik meseleydi. Çünkü Kuşanlar'ın hakimiyetine giren halklar Budizm dışında eski Türklerdeki tanrı inancına, Zerdüştlük ve diğer bir çok dinlere mensuptular. Dolayısıyla bu halkları birleştirmek, itaat altında tutmak için onları inançlarında serbest bırakmak gerekiyordu. Yani onların millî ve dinî duygularına, inançlarına hürmet etmek, ayrıca ihtiyaç ve menfaatlerini tatmin edebilecek ortamların hazırlanması gerekiyordu. Bununla beraber onlara, resmî Kuşanlar devletine bağlılık duygusunu kazandıracak, eğitici ve şekillendirici genel bir devlet ülküsü de gerekmektedir.

"Mahayana (Budizm'de "büyük ilerleme aracı" ya da "büyük taşıt" anlamına gelen bir tür Budacılık anlayışı.), dar dinî ve soyutlamacı akideler olarak kalmıştır. Bu yüzden de Hindistan'ın tamamına yayılamayan "Hinayana" -yani "Küçük daire"- Budizmin inançlarına, kaidelerine, merasimciliğine ve sosyal yapısına aşağıdaki ciddi değişiklikleri sokmuştur:

"Nirvana"ya (yani mutlak saadet, iyilik, cennette olma hali) bu dünyada ulaşmak mümkündür. Nirvana'ya yalnızca nüfuzlu ilahîlik ve kutsallık sahipleri, yalnızca Budist rahipleri değil, aksine manen ve ruhen temizlenme yoluna giren, olgunluğu yüksek ve mükemmel gaye olarak kabul eden her insanın erişmesi mümkündür.

Kastlar (toplumsal sınıflar) arasındaki Brahmanların sonsuza kadar sürecektir şekilde esaslarını koyduğu kat'i ve geçilmez sınır, nüfuz ve imtiyazların nisbî, ve geçici olduğunu itiraf edildiği, biraz da olsa yumuşatılması bu yeniliklere örnek gösterilebilir.

Budizm'in Mahayana şekli Kuşanşahlar'ın resmî devlet dini olarak ilanından sonra Kanişka, Vima Kadfis, sonraki Kuşanşahlar Budizm ananesine göre başka halklar arasında yaymak ve devletin dinî, kültürel, ilmî, felsefî gelişimi için Belh, Merv, Tirmiz, Semerkand, Buhara, Şah-İlak, Yesi (Bu-

⁴ C. Radhakrişnan, İndiyskaya Filosofiya, Moskva, 1956, II, 500.

günkü Türkistan kenti.), Sıgnak, Sayram, Kuva, Kasan, Oş, Özgend, Balasagun, Kaşgar ve diğer şehirlerde “vagn” (tekke), “vagnvihara” (Hükümdar tekkesi)’lar, tapınaklar kurarak Budizm’e ait kitapları, “sutra” (Budizm’de özdeyiş biçiminde yazılmış metinler.) ve “şastra”ların öğrenilmesi, tercüme ve şerh edilmesi, orijinal tefsirler yazılması ile ilmî, didaktik, dinî, felsefî, ahlakî ve siyasî düşüncenin gelişmesi için şartlar hazırladılar. Maddî yardımlar sağlayarak devlet siyasetini bu minval üzerinde işlettir. Kuşanlar’ın ilk başşehirlerinden biri olarak tahmin edilen şimdiki Kättäkurgan ve Şährisâbz etraflarında Desi veya Çince To-si [E. Şavann terc.], “Desi ruhu” olarak adlandırılan dinî ziyaret merkezi bulunmaktaydı. Bu eski Türklerin tapındığı “Atalar ruhu” düşüncesinin Budist inancına uydurulmuş şekli olduğu ihtimal dahilindedir. Çin saray yıllıkçıları ve seyyahları “Desi ruhu”na, Batı denizinden (Hazar’dan) Doğudaki bütün bölgelerde tapınılmaktadır diye bahsetmektedirler. Bu tapınakların yüksekliği on beş footluk (beş metreye yakın) altından put şeklindedir. Bunlara her gün beş deve, on at ve yüz koyun kurban edilmekte ve kurban kesenlerin sayısı birkaç bin kişiyi bulmaktadır. Hatta öyle ki insanlar bu kurbanlıkları yiyerek biteremezler”⁵.

Bugün Tirmiz’deki Karä-tepä, Fäyaz-tepä; Äcinä-tepä, Behl’deki Surh, Katäl; Sayram’da, Kuvä ve başka yerlerde bulunan ve halihazırda bulunmakta olan küçük Buda heykelcikleri veya bunların kırık parçaları, Äynitam’daki Buda tapınağı eyvan duvarlarındaki Budist çalgıcılarının freskleri gibi kalıntılar, saray ve tapınaklar İslam’a kadar olan yaklaşık bin yıllık büyük ilmî, dinî, felsefî vb. kültürümüzün tanıklarındandır. Eski Türk-Uygur bitiklerinden, Khoroşti Sanskrit menşeli Türk yazısıyla yazılmış bu luntu kitaplarda, işte bu büyük Türk-Budist medeniyetin köklerindedir.

Orta ve Merkezî Asya Türk halklarının tarihteki yeri meselesini objektif olarak aydınlatma gelmekte olan, meşhur arkeologlardan Prof. B. Y. Stavisskiy’ye göre, Budizm’in “Merkezî Asya ve Uzakdoğu”ya yayılışı esasen Orta Asyalı keşiş ve rahiplerin hizmetleriyle. Söz konusu olan keşiş ve rahipler yeni “vagn”lara temel olmuş ve mukaddes sutraların bizzat bir nüsalarını yazarak bunları mahallî dillere çevirmişler ve şerh etmişlerdir. İşte bu keşiş ve rahiplerin arasında Tarmita (Çince adıyla Dami yani Tirmiz)’lı Dharmamitra’nın adı anılır. Bu günümüzde Karä-tepä’de bulunan eski Budist ibadethanesinde, Orta Asyalı keşiş ve rahiplerin Budist sutra metinlerini şerh ettiklerini, bu işle yalnızca Uzakdoğu’daki değil hatta Orta

⁵ Bkz. N. K. Biçurin: Orta Asya’da Eskiden Yaşamış Olan Halklar Hakkında Haberlerin Toplamı, L., I : 50, II, 275; 287; 313. (Eserin orijinalı Rusça’dır).

Asya'daki tapınaklarla da ilgilenildiği kanaatını uyandıran buluntular tasdik etmektedir⁶ diye yazmaktadır.

En evvela M.Ö. IV. -III. asırlarda Belh, Merv ve Tirmiz'de ilk Budizm'in Hinayana öğretisi ticaret ve diğer sebeplerle yurdumuza gelerek yerleşen Hintliler tarafından özel olarak yayılmış görünmektedir. Belh'li Budist hatip Ghaşak'ın adı (M.Ö. I. asır) da meşhur olmuştur. Prof. Ş. Pidayev, "O Peşaver'de büyük Kuşan hükümdarı Kanişka'nın tertiplelediği Budistlerin büyük toplantısına iştirak etmişti" şeklinde yazmaktadır. Ghaşak adıyla Baktriya'da Budizm'in bir mezhebi olan, "Veybeşikler" in yayılması da onun faaliyetleriyle alâkalıdır. Bunun dışında o aynı zamanda Budizm'e ithaf edilen "Abhidharmapitaka" (Son öğretisi ya da özel öğretisi anlamına gelir.) adlı büyük bir eserin müellifidir de⁷.

Budizm Merv'de yayılarak, burada önce Mahadeva sonraları ise meşhur An-Şi-Gao adındaki keşiş-rahip yetişmiştir. Bu şahıs daha sonra şimdiki Sri-Lanka'ya giderek Budist keşiş ve rahiplerin toplantılarına katılmış ve Merv'de ilk defa Budizm'i tanıtmak ve yaymak için izin almıştı.

Kuşanşahların vagn ve viharalar kurma ananesi Budist inancı yolunda en büyük mücadele mahiyetinde olduğu için bütün Kuşanşahlar milâdî IV. asra kadar tapınaklar, Buda heykelleri, putlar, bilhassa "Şehenşâh viharaları" yapmaya önem vermişlerdir. Bu işte bilhassa Kanişka'nın soyundan olan Vasudeva ün kazanmıştır. V. Y. Stavisskiy ve V. V. Betrogradova'nın açıkladıklarına göre Tirmiz'deki Karâ-tepâ esasen Budist tapınaklarının yoğun olduğu "Şehenşâh viharaları"ndan birisidir. Kendi devrinde V. V. Bartold, Buhara şehrinin adını Budist keşiş ve rahiplerin "viharaları" ile ilgili diye açıklamaya çalışmıştı. Bu düşünce yukarıda temas edilen ve yeni bulunmakta olan buluntuların ve araştırmaların neticelerine göre daha da ilmî kıymet ve ehemmiyet kazanacaktır elbette.

Sözün kısası, Türkistan coğrafyası Budizm'in, dinî, felsefî, akidevî esaslarını, tören ve kaidelerini, uygulamada dar ve baskıcı Hint mezhepçiliğinden kurtararak, cihan dinlerinden birisine dönüşmesini sağladı.

Yukarıda da belirtildiği gibi medeniyetlerin karışması doğrudan mahallî Mazda, Mitra ve Budist tanrıları adlarının kullanılmaya başlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Budist rahip ve feylesoflarının bilgeliğe eriştiklerini gösteren "dharma" (evrensel gerçeklik, ahlaksal ve dinsel ödev) ibaresinin mahallî tanrılar Mazda, Mitra ve bu gibi adlarla donanmış şekilde görülmesi bizzat

⁶ Bkz. B. L. Stavisskiy, Budiyskiy Kultoviy Tsentr Kuşanskogo Termeza Kak Pamyatnik Drevnih Sredneaziatsko-İndiyskih Svyazey, "Tsentr Alnaya Aziya. Hoviye Pamyatniki Pismennosti İ İskusstva", Moskva 1987, 287-288.

⁷ Ş. Pidayev. Sirli Kuşanlar Saltanatı, Taşkent, Fen Neşriyatı, 1991.

bunu ispatlamaktadır. Mesela, Tirmiz'deki Karä-tepä'de bulunan graffit (eski anıtların duvarlarına çizilen desen veya yazı) yazısında "Buda-Mazda" ibaresine rastlanırken, Tirmizli meşhur aziz ve bilgenin lakabı "Dharmamitra" olup, bunun manası tam olarak "Mitra bilgisi"dir.

Belhli Ghaşak, Mervli Mahadeva ve diğer Budist rahipler ve bilgeler, Mahayana öğretisinin teorisyenlerinin ve din rehberlerinin Budizm'i Türk ve başka halklar arasında yaymak ve yerleştirmek için Mahayana'ya geçme mecburiyetini, bu dini Kuşanların devlet dinine dönüşmesi gerekliliğini maksat haline getirmişlerdir. Bu, Budizm'in Hinayana akımına ters olan millî ve etnik sınırlandırmayı bertaraf etmeye, Hintliler ile Hintli olmayanların tamamının Buda huzurunda eşit olduğunu, hepsinin insanoğlu olduğunu, samimi ihlâs ifade ederek, herkes iyilik ve bilgeliğe yönelirse, Budizm'i kabul ederse, manevî, ruhanî olgunluğa ve Buda'ya dönüşmesinin mümkün olacağı bir imkâna sahiptir; diyerek uzun zaman için planlanan devlet siyasetinin tanzimini ve yürütülmesini temin ettiler.

Biz, uzun zaman Budizm'in Türkistan'da yayılması, Kuşanlar devrinde bu dinin devlet dini olarak kabul edilmesi ve eski Türkler arasında epey geniş yayılma sahası bulması hususunda Avesta, eski Türk yazıtları ve diğer kaynaklardan alınan en genel haberlerle yetinmeye mecburduk. Bugün ise Budizm'in dinî inanç olarak Merv, Belh, Baysun, Kuva, Semerkand, Sayram, Sıgnak, Şaş-İlak (Doğu Özbekistan'da Çırçık ve Ahengeran ırmakları arasındaki vadi. Ayrıca Taşkent'in eski adı.), Kasan, Oş, Özgend, Balasagun ve Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinde de yayıldığını, geliştiğini ispatlayan yalnızca arkeolojik eserler değil, ayrıca Göktürk ve Uygur Türkçeleri'nde, Khoroşti yazısında ve başka dillerde yazılan kâğıt, tabak, ağaç, altın, kalay, bakır, gümüş, demir gibi eşyalara ve Kıbrıs'da bulunan altından yapılmış yuvarlak komutan kalkanındaki gibi çeşitli ve zengin yazılı belgelere sahibiz. Şimdi ise önemli miktardaki eski Türk-Uygur, Khoroşti, Tibet ve Moğol dillerindeki Budizm'in mukaddes kitapları, tefsir ve özetleri, bunlara yazılan şerhlere ve bunların tercümeleleri de mevcuttur.

Tirmiz'deki Karä-tepä, Fäyaz-tepä, Äcine-tepe, Belh'deki Surh-Katal, Bayram-Ali, Kuva, Sayram gibi Türkistan'daki eski Türk merkez ocaklarında bulunmakta olan Budist tapınaklarındaki kaynayan rahiplik ve bilgelik hayatının, nefis terbiyesinin "iğneyle kuyu kazmak" kabilinden yeniden yapılanması bize Türkistan'da Budist kültür ve medeniyet geleneklerini ve değerlerini, akide ve törenlerini körü körüne ıktibas edilmeden, bunların Türk halkının ezelden gelen gelenek ve değerleriyle, inançlarıyla gayet derin, orijinal ve insanî sentez edildiğini görmekteyiz. Turan ülkesinde kültür ve medeniyetlerin en mukaddes insanî gelenek ve değerlerle yeni ve daha yüksek seviyede sentezlendiğini göstermektedir. Bunları hepsi Türkistan-

Merkezî Asya halklarının sosyal şuuru, dinî inançları tarihini araştırmada bir dizi ciddî ve faydalı değişikliklerin olmasını sağladı.

İlk olarak Mahayana Budizm'i kendisini, kendi inanç esaslarını ve ibadetlerini Türkistan ve İran halklarının Avesta ve hatta Zerdüştlükten önceki devirlerdeki inançlarını, Zerdüştlük inancını ve ibadetlerinin kısmen de olsa doğrudan ilave ederek, göstermeye başladı. Bu durumu, bilhassa Ustruşâne-Pencikent (M.S.4-6.yy'da Tacikistan ve Özbekistan'ın bugünkü topraklarının bir kısmında kurulmuş Soğd devletinin başkenti.), Örä-tepâ ve Doğu Türkistan'daki "Bin evler" deki minyatürlerde tam olarak betimlenen üç başlı, iki, üç ve dört kollu Şiva (koruyucu tanrı) görünüşündeki ilahîleştirilen hükümdarların resimleriyle delillendirmektedir⁸.

İkinci olarak, Mahayana Budizmi'ni, Budizm inancını, Ahuramazda, Muman Zerdüştlük ve Mazdekçilik inançlarıyla sentezleyerek ve bunu teolojiye ait teorik esaslar ortaya konulmaya çalışıldı. Bu kuru bir çalışma olmayıp, malum manada hayata da aktarıldığını B. Y. Stavisskiy'in bulduğu ve tetkik ettiği Karâ-tepâ'deki Buda tapınağı kalıntılarında bulunan grafit yazıdaki "Buda-Mazda" ibaresi açıkça tasdik etmektedir.

Üçüncü olarak, Zerdüştlükten önceki eski dinî ve mitolojik inanç, Anahita, Ardvisur, Ordoşo, Mitra ve diğerlerine dair inançları Buda'nın hayatı ve inancı şeklinde izah eden, gayet bilgili, eğitilmiş, münazara ve tartışmalarda yenilmeyen, eğitim, öğretim işlerinde çok mâhir, hatip, vâiz Budist rahip, keşiş ve bilgeler tabakasının ortaya çıkmasına sebep oldu. Ayrıca Türkistan'daki Budist rahiplerin kendi aralarındaki güçlü yaratıcı rekabette nefis terbiyesi usullerini ortaya koyan onlarca orijinal okullar mevcut idi. İşte bu okullardan birisi Tirmiz'de olup en büyük rahibide Dharmamitra'dır. Bu ismin manası "Buda derecesine erişen kâmil bilge" yahut "Buda'ya dönüşen Mitra" demektir.

Şunu tekrar belirtmek lazımdır ki M.S. V.-VII. asırları arasındaki Budist inancı ile Türkistan, bütün Orta ve Yakın Doğu'daki eğitici ve dinî öğretilerin kendi aralarındaki alâkaları epeyce gelişmeye başlamıştı. Bunun bir dizi objektif ve sübjektif sebepleri ile âmilleri vardır.

Öncelikle bu devirde sosyal ilişkilerinin gelişmesi ile toplumların feodalizm merhalesine girmeye başlaması ve bunun sonucu olarak feodal sosyal ilişkilerin hiyerarşisini yansıtmaya neticesinde din, tanrı adına "teorik esasları kuran ve himaye eden" Budizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık ve İslam dininin tutarlı tek tanrı düşüncesi esasında gelişmesi, mezkur dinlerin kendilerine tâbî grupların yaşadığı bölgelerde, birden hâkim mevki kazanma çabaları

⁸ Bu hususta A. M. Belinskiy, B. İ. Marşak, N. N. Negmatov'un bu meselelere dair eserlerine bakılabilir.

ortaya çıktı. Hâkim dinî ülkü mevkiini kazanan o yahut bu din, kendisine uyan halk yahut saltanat için ülkülük ve inançlık bayrak olarak kendisine ait bölgelerde epeyce kat'î belirlenen dinî ve millî sınırları ve tesir dairesini ayırarak, buralardaki halkların arasında iç alaka ve tesir münasebetlerini esasen ticaret ilişkileri ile sınırlandırılmasını talep eder, muayyen manada ilmî, teknik, askerî ve siyasî alâkalarını devam ettirdiği halde, kendi inanç ve ülkülerini aktarma, güçlendirme ve yerleştirmede kendilerinin dayandığı saltanattan kat'î siyasî güçle desteklenmesini talep ederdi. Böyle yapmanın çaresi olmadığı hallerde ise en azından dinî, felsefî, itikadî alâkaları mümkün mertebe sınırlandırma, bu tür alâka ve münasebetleri kontrol altında tutmaya çalışırlardı.

Tarihten de malum ki V.-VI. asırlarda Sasanîler devletinin gitgide güçlenmesi, bu devletin, devlet dini mertebesine getirilen Zerdüştlüğün Mazdekçilik düşüncesi Türkistan'da tesir dairesini genişletmeye çabalamakta ve Sasanî saltanatının cebrî uygulamaları, zulümleri altında kollanmaya, korunmaya çalışmaktaydı. Bu devirde Budizm'i kendi dini olarak kabul eden Türk hakanlıkları gerçi yükselmekte olsalar da Doğu ve Batı Türk hakanlıklarına bölünerek iç çekişmelerle meşgul olarak kendi batı sınırlarına dikkat etmeyi bırakmışlardı. İşte böyle âmiller dolayısıyla Budizm Batı Türkistan'dan, Fergana, Yedisu, İli ve Doğu Türkistan vasıtasıyla Merkezî Asya'nın (Orta Asya ifade ediliyor.) Türk ve Moğol halkları, Çin, Tibet, Güney ve Kuzey Asya ve Uzakdoğu halkları arasında Türkistanlı Budist rahip ve bilgelerin yayıcılığı ve tanıtıcılığı sâyesinde güçlenmeye başlamıştı. Bu pek büyük akım günümüzde incelenen Çin saray yıllıklarında, gezginlerin seyahatnamelerinde, resmi devlet belgeleri ve haritalarda, yeni bulunmakta olan eski Türk yazıtlarında, Uygur, Turfan, Tibet Budist vesikalarındaki bilgilerle kuvvetlice desteklenmektedir.

Budizm'in doğuya yayılmasında, yukarıda da belirtildiği gibi Türkistanlı Budist rahipler, keşişler, Maniheiztler, Daosçular (Daos yol demektir, İslamiyet'deki tarikatlar gibi. Budizm içindeki farklı gruplardan birine verilen isim.) ve Hıristiyan misyonerlerin çalışmaları esas rolü oynamıştır. Bu nedenle dinî-felsefî öğretiler, inançlar, törenler, Budist dünya görüşü, medeniyeti ve merasimleri ile yaratıcı sentezlenme süreci yaşamıştır. Yalnızca Türkistan'da işte böyle maksatları olan gayet büyük dinî ve dindışı ilim, medeniyet, örf-adetler, değerler gelişmiş, yerli halkların dillerine Hindistan'daki tabii, ilmî, felsefî, ahlâkî fikirler, bilhassa Budizm'in kutsal kitaplarındaki esas amaçlar tercüme edilmiş, orijinal Budist eserleri "Vessantra-jataka" örnekleri, Soğdca ve Türkçe yazılmış, bunların şerhleri yapılmıştır. Medeniyetlerin bu kadar geniş çapta ve iç içe karşılıklı etkilenme neticesinde, eski Soğd ve Türk inanışları yalnızca Budist inancı ile değil, hatta Hıristiyan misyonerler ve Daosçuların Budist inancıyla

sentezlenmiştir. Bu fikrimizi Maniheizm'in kurucusu Mani'nin (öl. M.S. 27) Buda'ya dönüşmesi, Çin Daosçuluğunun kurucusu Lao-Tszi'nin "Buda oluvermesi"⁹ hakkındaki kaynakların güvenilir verileri desteklemektedir.

En önemlisi Budist öğretiyi geliştiren rahipler, bilgeler, feylesof ve âlimler - Mervli An-Şi-Gao, Mahadeva, Belhli Ghaşak, Tirmizli Dharmamitra, Semerkantlı Kan-Sen-Huey, Türk kağanlığındaki bölgelerden Çji-Tsin, Lokakşema, Dharmarakşa, Şrimitra, Dharmamandin, Dharmaruçi, Buddhvaraman, Kalalşas ve diğerlerinin (tamamı yirmi beşe yakın) isimleri, tercüme ettikleri, şerh ettikleri ve kendi telif (Budizm'e ait) eserleri ve törenleri hakkında eserlerinin adlarını bilmekteyiz.

İşte bu zikredilen Turanlı Budist rahip, bilge ve feylesoflardan yalnızca Mervli An-Şi-Gao, Tirmizli Dharmamitra, Sermerkantlı Kan Sen-Huey, Toharistanlı Dharmamandin, Türk kağanlığı bölgesinde yetişen Çji-Tsin, Dharmarakşa ve Şrimitra'nın hayatı ve öğretileri ile eserleri hakkındaki ilk bilgileri kamuoyunu tanıtma arzusundayız.

3. Türkistanlı Budist Rahip ve Bilgelerin Biyografileri ve Mirası:

Mervli Parfiya hükümdarının oğlu şehzade An-Şi-Gao (M.S. 148 yılında Çin'in Loyan şehrine giderek, Budizm'i yaymaya başladı, tercüman ve tefsir, şerhleme mektebini kurmuştur) çok küçüklüğünden itibaren ilme meraklı, teorik müşahede ve tefekküre hevesle büyüdü. Biyografisinde yazıldığına göre, bu zat yıldız ve kimya ilimlerinde, diğer ülkelerin mukaddes kitaplarını öğrenmede, tabâbet, kuşlar, diğer hayvanlar ve bitkilerin dilini incelemeye emsalsiz olarak yetişti. En önemlisi çok küçük yaştan itibaren tertipli, sabır, tâkatli, temiz, nefesine hakim biri olup, dünyanın aldatıcı nimetleri ile huzur ve rahatlıklarından, altın ve mücevherlerinden kaçan, bütün insanlara, diğer canlılara sevgi ve şefkatle yaklaşan, zulüm, kötülük ve haksızlıkları adaletsizlikleri sert eleştiren birisi olarak yetişti.

Hükümdar babası ölünce, tahtı amcasına bırakarak kendisi Budist tapınağında uzlete (inzivaya) çekildi. Burada Budist öğretisini, mukaddes sutraları, Abhidharma (Saf bilgelik yahut Hakikat-Hak) ve Dharanı-sutra gibi mukaddes Budist kitapların derin ve tam öğrenerek ezberledi. Sonraları Budizm yayıcılığı ve öğreticiliğine girişti. 147.-167. yıllarında Çin'in Loyan bölgesine, yukarıda belirtilen, merkezi kurmaya geldi. Kısa zaman içinde Çince'yi öğrenerek Dao Di Dzin adıyla mukaddes sutraları Çince'ye çevirdi.

⁹ A. G. Malyavkin, *Material Po İstorii Uygurov IX-XII vv*, Noosibrsk, 1972, s. 54.

Genel olarak An-Şi-Gao sutra ve şastraların otuz dokuzunu sade ve akıcı bir dille Çince'ye çevirdi. Varlık aleminin harekete getiren ve canlandıran mahiyetini ve ortaya çıkış şekillerini derinlemesine ele aldı. Varlık aleminin mahiyetini teşkil eden ve onu canlandıran Karman (tek varlık, yaratıcı, hareket ettirici)'in sonsuz ve mucizevî görünüşü, yenilenme ve değişme kudretine sahip olduğunu ve Karman'ın dışında hiç birşeyin böyle bir kudrete sahip olmadığını tam olarak, her yönden eksiksiz belirtmiştir. An-Şi-Gao 189 senesinde de hayatta olup sutraları çevirme ve şerh etme işiyle meşgul oldu.

An-Şi-Gao bütün Çin boyunca Budist tapınakları, heykelleri, dergâhları, vagn ve viharaları kurdu. Kendi adıyla anılan yerler günümüz Çin'inde Loyan, Guançcoy, Guytszı, Syunyan eyaletlerindeki şehirler, göller ve dağlar bulunmaktadır. Ayrıca kötü kişileri iyi insana dönüştüren Syunyan'daki (bugünkü Çin'in Tszıyansu eyaletinin kuzey kısmında) İlan köyü hâlâ mevcuttur.

Huey-Tszyo (497-554) isimli Budist rahip ve bilgelerin menkıbelerini hazırlayan Çinli âlimin yazdığına göre An-Şi-Gao, Guy-Tszi eyaletindeki şehirlerin birisindeki pazar yerinde kavga eden serseriler tarafından başına vurulan bir sopa yüzünden öldü. Aynı âlim, bunu duyan herkes, Batı da Doğu da büyük yeise düşmüşlerdir, diye yazmaktadır. Aynı konuya devamla, genel olarak An-Şi-Gao'ya kadar ve daha sonra da (Budist metinleri Çince'ye) tercüme edenler bir çok olur olmaz, gereksiz ilaveler, yanlış şeyleri sokmuşlardır. Huey-Tszyo yine sözünü, muteber Dao An'nın fikrine göre An-Şi-Gao bize Buda'nın sözlerini ulaştırabilmiş, Olgun (Buda'nın şerefli ve mukaddes adlarından birisi) dili ile konuşur, şeklinde sürdürür ve nesillerden nesillere bütün bilge ve fâzıl kişilerin ondan şerefle bahseder, onu hatırlayarak özlerler, der. An-Şi-Gao'dan bir çok eser, orijinal, tercüme, tefsir ve şerhler kalmıştır. Bunlar: "An Ban Şou; İ Çi ju; Da Sao Şi Er Men; Bay Iyu Şi pin; Dao Di Tszin; Çan tszin"dir.

Yukarıda adı bir kaç defa zikredilen Tirmiz (Tarmita-Çincesi Dami)'li Dharmamitra (tam manası "Mitra bilgisi" şerefli bir isimdir) rivayetlere göre yedi yaşında gerçek tanrıyı bulma şerefine nail olmuştur. Bebekliğinden itibaren, takdir kanunu kendisini göstererek mutlu olacak şekilde gerçekleşmiştir. Kendisi de uzlete çekilerek (tabii annesinin rızası ile) sutra ve şastraları üstat ve pirlere önderliğinde derinlemesine ve her yönden öğrenmiştir. Usta, zeki ve son derece hevesli kişi olup, insanlar onu daha sonraları küçüklükten beri kaşları barak¹⁰ olduğu için "Dhyana'daki barak kaşlı üstat" diye yüceltmişlerdir. O dinî merasimlere ve temizliğe çok önem vermiştir. Ayrıca küçükken seyahatlere hevesli olduğu için, "takdir kanunu"nu

¹⁰ Barak: uzun ve kıvrıkcık tüy, yün, kalın.

(Buda'nın öğretisi böyle mecaz olarak isimlendirilmiştir.) yayacağım, insanları din yoluna sokacağım ve hak yola götüreceğim diye yemin etmiştir.

Bu zat, Çin'e Budizm'i yaymak için gelmiştir. Özellikle, Budist inancını tanıtarak ve yayarak, Kuça'ya gelişi ve Kuça'dan ayrılışı Kuça hükümdarının önceden düşünde ayan olmuştur. Sonraları Budizm'i yaymak maksadıyla Takla Makan (Gobi) çölünden geçerek, Dun huan'da elmalık bağlar (meyve ağaçlarının olduğu arazilerde), Buda tapınağı, vagn-viharalar, göller ve ormanlar kurarak, temizlik ve saflık, hayırseverlik sergilemiştir. Daha sonra Dharmamitra Lyan Çjou, Tszyantszou, Şu ve diğer eyaletlerde Budist tapınakları ve dergâhları kurmuştur. Çanşası tapınağında mucizeler göstererek rahip ve velilerin kudretini gösteren kapları koydurmuş ve bunlardan sihirli ve cazibeli sesler çıkararak ve ışık saçarak ilahî selâhiyetini herkese inandırmıştır.

Dharmamitra'nın Budizm'i yayarken kazandığı itibarı ve tesiri o denli kudretli olmuştur ki hatta Çin'in başşehrindeki Tsiyuansı tapınağına geldiği zaman onu Sun sülalesinden olan imparator Van-di'nin eşi Kraliçe Şuan, veliaht şehzâde ve diğer azilzâdelerin eşleri Guygun sarayında onun gelmesi şerefine oruç tutarak, kendisinden Kraliçe Yuan'ın konaklama yerinde Budizm inancına geçtiklerine şahit olmasını rica etmişlerdir. O sıralarda başşehre gelen diğer ülke elçileri bu kabul merasimini yaklaşık on gün beklemişlerdir.

Dharmamitra, işte bu Tsiyuansı tapınağına Çan Tsiyu Çan Fao Yao, Du Syan Guan, Syuy Kun Tszan Guan gibi meşhur tefsir ve şerhleri tercüme ve şerh etmiştir. Burada Budizm'in bütün dünya sathı yayıcısı şerefli unvanına "Dhyana'daki ulu üstat" (Yani meditasyondaki en ulu üstat) payesine sahip olmuştur.

Dharmamitra Çin'in birçok eyaletlerinde din yayıcılığı yaparak, tapınaklar kurmuş, buralardaki yöneticiler, ileri gelenler ve sıradan insanlardan talebeler yetiştirmiştir. 434 yılında Çin'in başşehrine tekrar gelerek Çjuan Şan dağı eteğindeki Dinlinsi tapınağına yerleşmiştir. Daha sonraları dağın tepesinde daha da görkemli ve gösterişli Budist tapınaklarını kurdurmuştur. Bu tapınakta oturarak dünyanın her yerinden gelen müritlerine büyük ustalıkla sutraları okumuş, tefsir ve şerh etmiş, insanlara ışık saçmıştır. Dharmamitra 443 yılında Çjun Şan dağı tepesindeki Dinlinsi Budist tapınağında otuz yedi yaşında ölmüştür. Cenazesi aynı yerde kurulan Sunsisı tapınağında gömülmüştür.

Semerkand Soğd'unda yetişen Budist-Mahayana öğretisi tanıtıcısı ve yayıcısı Kan Sen-huey'in anne ve babası Keşmir'e göçmüştür. Babası ticaretle meşgul Tszyaoçji'ye (Kuzey Vietnam) gidip gelmekteydi. dokuz ya-

şında anne ve babasından ayrılan Kan Sen-huey, matem törenlerinden sonra tapınağa giderek uzlete çekilmiştir.

Kan Sen-huey fevkalade düzenli, her yönden yetişmiş, son derece kabiliyetli biri olup, çok okurdu. Tripitaka'da yani "Üç sepet" (Budizm ile ilgili Çince, Tibetçe ve Pali dilinde yazılmış temel eserler.) serisini hatmetmiş ve olgunluğa ulaşmıştı.

Malum ki Tripitaka'nın I. kısmı beş kitaptan oluşan "Vinaya pitaka"da esasen Budist inancına kabul gereklerini, Budistlerin uyacakları düzen ve kaidelerin, kanunların, ibadetlerin, günlük hayattaki bütün meselelerin hangi ve ne esasta Budist inancına uyması zarureti hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Tripitaka'nın II. kısmında Buda'nın bilge öğütleri toplanmış olup, kâmus şeklinde "Sitta-pitaka" diye adlandırılan beş kitaptan ibarettir. Buda'nın sözleri ile onun talebeleri ve takipçilerinin fikirlerinden ibaret hatıralarla örneklenen öğütlerden oluşur.

Trinitaka'nın III. kısmı "Abhidhamma-pitaka" diye adlandırılan yedi kitaptan ibarettir. Bu kitapta Budizm'in inanç esasları; ruhî faaliyetleri, insanların karakterlerine göre onların davranışlarının ve durumlarının nasıl olması gerektiği, umumen Budizm inancındaki tartışmalı meseleleri, ameli mantık ve sebebiyet, takdir meselelerinin açıklamaları verilmiştir. Kan Sen-huey Budizm öğretisi ve ameliyesinin işte bu temel esaslarını öğrenmede en üst noktaya ulaşmıştı.

Bunun dışında Kan Sen-huey Konfiçyus'un mukaddes telakkî edilen Şi Tszin (Türküler Kitabı); Şu Tszin (Deliller Kitabı); Li Tszin (Talimatnâmelere ait kayıtlar); Yue Tszin (Musikî Kitabı); İ Tszin (Değişimler Kitabı); Çun-Tsyu (Bahar ve Güz) şeklinde adlandırılan altı kitabını her bakımdan incelemiş ve öğrenmişti. Bilhassa gizli ve müstakil olarak okunulan kitaplardaki ilimleri -yıldız ilmini- "bid'at" kitaplarını iyi öğrenmiş olup, özellikle siyaset ilminde başarılı olup, bu sahada bir çok eser yazmıştır.

Kan Sen-huey 247 yılı Çin'deki U sülalesine tâbî Tszin'ye (Nanjin) şehrine ulaşmıştır. Burada bir çardak kurup içerisine küçük bir Buda heykeli koyarak ona tapınmaya başlar. Çinlilerden birisi derhal hükümdara haber vererek "Sizin yüce devletinize bir Çöllü-Hu (Türk) gelerek kendisini Şraman (yani Budist aziz) olarak ilan etti. Dış görünüş ve kıyafetleri de farklı. Bu kişinin kim ve ne ile meşgul olduğunu anlamak lazım!" der. Hükümdar Sun Tsyuan "Eski zamanda Han sülalesi imparatoru Min Di rüyasında Buda diye adlandırılan tanrıyı görmüş. Bu, şraman'ın ibadet etmekte olduğu heykel olmasın?" diye sorar.

Kan Sen-huey getirilerek, sorgulandığında "Binlerce yıl önce yer yüzüne gelen Buda bu dünyayı terk etmiştir ancak onun ilahî ve nurlar saçan

öğreti ve mucizeleri ise hâlâ sayısız ölçüde gerçekleşmekte, ortaya çıkmaktadır. Hükümdar Aşoka (İsa'dan önce IV. - III. Asırlarda) hükümlerini olmuştur seksen dört bin Buda tapınağı kurmuş, Buda heykellerini dikmiştir. Çünkü bilinen tapınaklar Buda kalıntılarını gömmek için kurulur diye cevap vermiştir”.

Hükümdar Sun Tsyuan bu konuşmayı her zamanki övünme kabul ederek, Buda'nın mucizelerinden göstermediğini takdirde seni cezalandıracağım diye şart koşturmuştu. Kan Sen-huey müritleri-öğrencileri ile üç defa yedi gün inzivaya çekilerek Buda'dan mucize ile Budist keşişlerin kudretlerini göstermek için tapınakta gece gündüz ibadet ve dua ederek mukaddes tütüleri yakarak ruhen ve bedenlen temizlenmişlerdir. Birinci yedi günün başlangıcında Kan Sen-huey şakirtlerine (öğrencilerine) şöyle der: “Şimdi bir defa (Buda) öğretisi Çin ülkesinde yayılarak gelişecek mi yoksa eriyip yok mu olacak? Eğer biz en güçlü inancı sergilemezsek o takdirde dualarımızın kabulünü hiç beklemeyelim. Ancak ikinci yedi günlük inziva neticesinde de duaları kabul olmaz. İlahî mucize gerçekleşmeyince Kan Sen-huey, Budist rahip ve şakirtlere bakarak şöyle dedi: “Yüce bilge Ni (Konfüçyus) demiştir ki: “Ven Van'ın ölümünden sonra mümkün müdür ki burada öğretilerden izler kalsın? Buda Kanunu mucizeleri dileyenlere gönderilir. Biz böyle iltifatlara müyesser olamadık. Bu yüzden de bize hükümdardan (Buda) tapınaklarını kurma izni istemek yakışmaz. O halde müddet bitince can teslim etmeye yemin içelim!” Üçüncü yedi günlük son gündüzü ve gecesi bazı mucizeler görüldü. Herkes dehşete kapıldı. Gecenin sonuna doğru beş güvenlik görevlisi değiştiğinde tapınağın ortasında bulunan bronz küpten hafif bir ses duyuldu. Kan Sen-huey küpün yanına gelerek, onun içinden mukaddes küreleri aldı ve hükümdara haber gönderdi. Bütün saray bu olayı görmek için toplandı. Küpün ağzında beş ayrı renkte parlayan alevler yanmaktaydı. Sun Tsyun eliyle küpü kaldırarak bakır altlığa döndürdü. Mukaddes küre, mucize nesnelere bakır altlığa vurulunca parça parça oldu. Her zaman benlik güdüsüyle söz hakimiyetini elinde bulunduran Sun Tsyuan bu defa çok korktu ve sadece “ümit ederim ki işte bu ilahî kabul rüyasıdır” diyebilirdi. Bunun üzerine Kan Sen-huey, Sun Tsyuan'ın yanına gelerek “Nasıl olur da ilahî kudret yalnız mukaddes nesnelere görünen ışık saçıcılarla görünür? Bu mucizeyi Kalpa alevi (Buda inancında yeni bir dünyanın yaratılması sırasında oluşan alem) de söndüremez ve Vacra Tokmağı da onun yanında âcizdir!” dedi. Bunun üzerine Sun Tsyuan mucize nesnelere sınamayı emretti. O zaman Kan Sen-huey azametli bir dua okudu: “Buda Kanunu, bulutlu bu yerleri kaplaması ve bütün vatandaşlara kut (baht, zenginlik) bereket indirmesi için mukaddes nesnelere yine bir daha mucize gösterinler!” Küreleri demirci örsüne koyarak, ağır demir çekiçle var güçleriyle vurdular. Kürelere hiç bir şey olmadı. Çekiçle örs ise yere girdi. Sun Tsyuan

bu olay karşısında dili tutularak iddiasından vazgeçti ve Buda heykeli konulacak kaide koydurup üzerine heykeli ve mukaddes küreleri de yerleştirdi. Bu ilk tapınak olduğu için olmalı ki, bu tapınağı Tszyançusu -ilk tapınak diye adlandırdılar. Bu bölgeyi ve etrafını Buda köyü diye tesmiye ettiler. Ulu Buda Kanunu Tszyantszo (Çin) topraklarında gelişti ve yayıldı”.

Epey senelerden sonra Sun Hao tahta geçerek, bütün makul olmayan inançları yasakladı. Hatta Buda tapınaklarını da bozmak niyetinde oldu. “Niçin böyle tapınaklar bu kadar çok” diye sormaya başladı. “Şayet bu inanç hakikat ise ve Kâmil Bilge (Konfiçyus) ile uyuşursa, o takdirde yalnızca onu (yani Konfiçyus’u) yücelteceğiz, ona tapınacağız. Eğer o Buda öğretisi yalan ise, bütün tapınaklarını yaktıracağız!”. Hükümdarın adamları hep birden dediler ki: “Buda kendi ilahî nesnelere göre bütün diğer tanrılardan kudretlidir. Kan Sen-huey ilahî mucize gösterdi ve bu yüzden de muhterem babanız tapınaklar yaptırdı. Şimdi tapınakları bozup sonra tekrar pişman olup tövbe edecek olmayalım!”. Bunun üzerine hükümdar en iyi münazaracısı Çjan Yuy’u Kan Sen-huey’in yanına göndererek, onu yenmesini buyurdu. İki nice günler gece-gündüz tartıştılar ancak her seferinde Kan Sen-huey galip çıktı. Çjan Yuy yenemeyeceğini anlayarak, saraya dönerken Kan Sen-huey onu kapıya kadar geçirdi. Tapınağın dış kapısı önünde Çjan Yuy olumsuz davranış sergileyen inanç sahiplerini göstererek, “Sen uzaklardan gelerek herkesi kendi inancına sokmak istiyorsun ama bu senin yanındaki kişiler, senin inancına girmemişler”. Bunun üzerine Kan Sen-huey “Gök gürültüsünün darbesinden dağlar yarılar, ancak kar onu hiç ama hiç duymaz. Bunun sebebi sesin güçsüzlüğünden değildir. Eğer ses aslına girecek uygun ortam bulursa on binlerce km. uzakta da olsa duyulur. Şayet buna engel konulacak olursa, bu takdirde ciğer zarı ve öd kesesi yırtılır. Tıpkı Çu ve Yue beyliklerindeki anarşi gibi” cevabını verir.

Daha sonra Sun Hao kendi arabasını göndererek Kan Sen-huey’i saraya getirtirmiş ve inancına girmiştir. Bir gün Kan Sen-huey’e “Buda öğretisinde iyilik ve kötülüğün, sevap ve günahın bulunduğu malum. Bu nasıl ve nereden kaynaklanmaktadır?” diye sordu. Kan Sen-huey cevaben “Malum ki bilge hükümdarlar bütün aleme atalık hürmeti, anne-baba sevgisi ve şefkatini göstermeyi vasiyet etmişlerdir. O sırada gökyüzünde kızıl kargalar (Eski Çin’de adet olduğu üzere bu savaşta yenme alametidir.) ve Yıldızî pirlar (eskideki bilge ve her şeye çare bulan hükümdar Yao alameti) uçarlardı. O zaman bütün alem insanîlik ve faziletleri, tıpkı mey kaynakları ve sevinç esintileri gibi, zatında tecelli etmişti. İyiliğin (hayır) kendi belgisi vardır, kötülüğün (şer) de aynen kendi belgisi vardır. Eğer kim ki gizli olarak kötülük yaparsa ruhlar onu meydana çıkarır-tespit eder ve cezası verirlerdi. Eğer kim ki açıktan bozgunculuk yapacak olursa, insanlar onun cezasını verirlerdi. İ Tszin iyiliği çoğaltarak, insanları ömürlerinin geri kalanını huzur

içinde yaşamaya çağırır. Şi Tszin ise şüpheyi düşmeden kat'iyetle saadeti aramaya çağırır. Gerçi Konfiçyus inancının kutsal kitaplarındakilerden daha farklı ifadeleri bulunsa da, Buda öğretisi de tıpkı buna benzer şeyleri öğretir!" der. Sun Hao itiraz ederek "Öyleyse, Çjougun (M.Ö. XI. asır -M.S. 771 yılları arasındaki Çin'deki imparatorlar sülalesinin önde gelen devlet adamı) ve Kun-tszı -Konfiçyus- bütün herşeyi ta o zamanlar anlatmışlardır. O halde Buda'nın öğretisi bize niçin gerektir?" diye sorar. Kan Sen-huey cevaben "Çjougun ve Kun-tszı'nın verdiği öğütler en fazla yüzeydekileri ifade etmektedir. Buda öğretilerine gelince, o bütün sırların, tılsımların, tuhaf hadiselerin özüne girer; kötülük yaparsan, yer altı cehenneminde devamlı azaplara duçar olursun, iyilik yaparsan, gökyüzündeki sarayın ebedî huzurunu yaşarsın. Öyleyse işte bunu, yani bu dünya hatalarına batmış olan herkesi aydınlatacak ve akli düzeltmeyi buyuran Buda, yüce ve azim değil midir" (?) demiştir.

Gerçi Sun Hao buna bir itiraz bildirememişse de tabiaten kibirli ve kaba olduğu için de Hakikî Kanun önünde gözü tam olarak açılmasına rağmen, öfkelerini dizginleyememiştir. Bir müddet sonra kendi hassa askerlerine Arka (kadınlar) sarayı tarafında büyük bir yol yapmalarını buyurdu. Askerler yerdens bir kaç Li¹¹ yüksekliğinde Buda'nın altın heykelini bularak çıkardılar ve bu durumu hükümdara haber verdiler. Sun Hao, heykeli tuvalete atmalarını ve üzerine def-i hâcette bulunmalarını emretti. Hükümdar ve ileri gelen adamları Buda heykelini alaya alarak çok güldüler. Fakat kısa zaman sonra Sun Hao'nun bütün vücudu gitgide şişti, bilhassa def-i hâcet organları bölgesinde dayanılmaz ağrılar ortaya çıktı. Hükümdarın feryat figanları göğü tutmaktaydı. Büyük müneccim takdirnameye bakarak, bu işin ulu tanrının gönderdiği ceza olduğunu söyledi. İmparator ibadet etmeye ve tapınakta kurbanlar kesmeye başladı. Ancak iyileşemedi. Bunun üzerine daha önceleri Budizm'e inanan cariyesi ona "İmparator hazretleri, siz Buda tapınağında tövbe ettiniz mi?" diye sordu. Sun Hao başını zorlukla kaldırarak sordu: "Gerçekten de, şu tanrı Buda yüce mi?" Cariye (hizmet eden) "Buda büyük ve yücedir!" diye cevap verdi.

O zaman Sun Hao kendisine gelerek, gözü dört açıldı ve cariyeye bütün olup bitenleri anlattı. Sonra hükümdar derhal heykeli arayarak buldu ve saray getirtti. Burada heykeli on defa ılık güzel kokulu çiçek sularıyla yıkatırdı, hoş kokulu tütsüler yakıtı ve tövbe ederek yalvardı. Sun Hao çömçeyle başına vurarak, yaptığı bütün günahları için tövbe etti. Hastalık az zaman içinde geçti. Hükümdar tapınaklara haberler gönderip rahipleri soruşturarak Kan Sen-huey'i saraya Buda Kanununu tefsir etmeye davet etti. Yukarıdaki gibi hor görmeler, denemeler ve mucize göstererek ispat etmeleri Kan Sen-

¹¹ Yükseklik ölçüm birimi.

huey ölene kadar daha bir çok defalar gerçekleştirmiştir. Sonraki imparatorlar da tövbe etmeye yine defalarca mecbur olmuşlar ve Buda için tapınaklar kurmuşlardır. Huey-tszyao “Bunun asıl sebebi, Yüce Rahip (Buda) ise, ikinci sebebi de Kan Sen-huey’dir. Bu yüzden Kan Sen-huey’in tesiri zamanımıza kadar gelmiştir. Bu nedenle Sun Çao ... onun için övgü bağışlanmıştır ...” diye yazmıştır.

Kan Sen-huey, Tsyanchüsü tapınağında bir çok eseri tercüme etmiş, tanıtmış ve şerhler yazmıştır: Bunlardan bazıları “A Nan Nyan Mi To”, “Tszin Myan Van”, “Ça Vey Van”, “Fan Huan” “Syao Pin”, “Lyu Du Tszı”, “Tsza Pi Yuy” vs. Bunların esas manalarını ve muhtevalarını tam olarak belirtmiştir. Bundan başka Huey-tszyao bu hususta Kan Sen-huey “Nirvana-övgüleri”nin hareket izlerini öylesine koymuştur ki, bunlardaki nefaset ve cazibe yahut gam ve tasa o devirde her türlü olgunluk ölçüsü olmuştu, diye yazmıştır. Yine o “An Ban Şou”, “Fa Tszin” ve “Dao Şu” gibi muteber kitapları şerh etmiş, giriş yazmış ve 285 yılında ölmüştür.

Türk hakimiyetindeki topraklarda yetişen ulu bilgelerimizden bir diğeri şimdiki Şaş-İlak vahasında yetişen Dharmarakşa -manası Buda Kanunu savunucusu- idi. Anne ve babası Türk idi ve onlar Çin’in kuzeyinde yani hakanlıktan (Yüce) Dun Huan’a (Kuzey Çin’de Moğolistan sınırında bir şehir) henüz Dharmarakşa doğmadan önce göçmüşüleri. Ananeye göre, o da yedi yaşında ailesi yani baba ocağını terk etmiş ve gezgin rahip (Budacı) Çju Gaotszo ile birlikte Mahayana kaidelerini, takva (yasaklardan sakınma) yollarını araştırmış ve rahiplik yoluna girmiştir.

Huey-Tszyao bu hususta şöyle yazmaktadır. “O bir gün içinde on bin kelimelik metni makamında okuyabilir ve bir metne göz atarak, ezberden su gibi söyleyebilirdi. Dharmarakşa’nın tabiatı temiz ve faziletli olduğu için daima akıllıca iş yapardı, dikkatini bir meseleye verene kadar tam olarak tefekküre dalardı. Eğer iyi bir müridin adını duyacak olursa, on bin Li uzaklıkta da olsa giderek ondan bir şeyler öğrenmeye çalışırdı. İşte bütün bunlar yüzünden Dharmarakşa Konfiçyus’un kutsal Altın Kitabı’nın tamamını okumuştur. “Yedi Fasıllı” (Buda Mahayana öğretisinin Çin’in yazılı medeniyeti gelenekleri dikkate alınarak yazılana) eseri ise onun nazarında” sanki öylesine gönül açmak için okunan şeydi.

Bu devirde, yani M.Ö. 265 yıllarından sonra Çin’de gerçi bir çok yerde Buda heykelleri dikilerek, tapınaklarda bir çok vagn-viharalar kurulmakta ise de, Huey-Tszyao ibaresine göre “... henüz Vaypulya-sutralar kendilerinin derin manalarına göre Soğanlı dağlar (Pamir) ardında hâlâ bütün sırlarıyla durmaktaydı”. Buda’nın öğretisinin bütün sırlarını tam olarak öğrenmek için Dharmarakşa, Tiyanşan ve Pamir dağlarından geçerek Semerkand, Tirmiz ve Belh’e uğramış, burada kendisine piri Çju Gaotszo eşlik etmiştir. Huey-

Tszyao bunun için “otuz altı dile yazısıyla birlikte vâkıftı. Eski metinleri açıklama ve şerhlemeye de belagat (güzel konuşma sanatı) derecesinde kâfi bilgiye sahipti. Hiyerogliflerin anlamlarını, okunuşlarını ve yazılışlarını da iyi bilirdi” der. Çin’e dönerken yolda beraberindeki yüzaltmışbeş kitaptan “Syan tsze” ile “Çjen fa hua” ve diğerlerini Çince’ye satır satır tercüme ederek gelmiştir. O bütün ömrü boyunca Buda öğretisini incelemiş, tercüme, tefsir, şerh ile uğraşmış ve bu hususta çalışmaktan asla vazgeçmemiştir. Huey-Tszyao’nun ayrıca belirttiğine göre, eğer Çin’de Buda sutraları’nın toplandığı Buda Kanunu yayılmış ve yerleşmiş ise bunda şüphesiz Dharmarakşa’nın büyük emekleri vardır.

Onun menkabesini yazan Huey-Tszyao’nun bildirdiğine göre Dharmarakşa bir çok mucize göstererek, kurumuş dağ pınarlarından yeniden sular akıtmış, Çanan’daki Tsinmen şehir kapısı ardındaki Buda tapınağını kurmuş, binlerce rahip ve bilgelerin piri olarak namı dünyaya yayılmıştır. O’nun Ne Çen-Yuan, Dao Çjen, Dharmasira, Çen Şi-Lun, Bo-Hu, Yuy Şi-Ya gibi yüzlerce, bilge derecesine ulaştırdığı mürit ve takipçileri olmuştur.

Sun Çao isimli Çinli evliyalık yazıcısı “Veliler ve Bilgeler Hakkında Risale” (Dao syan-lun) adlı eserinde Dharmarakşa’yı M. Ö. III. asırda yaşayan Çinli devlet adamı, usta hatip, vâiz, mütefekkir ve eğitimci Şan Tszyuy-Yuan ile eşdeğer tutar. “Büyük şan sahibi Buda, Dharmarakşa’nın fazilet, üstat pir ve mürşit mertebesine ulaşmasına imkân sağladı. Şan Tszyuy-Yuan ona devlet siyaset esaslarını koyma ve yürütme imkânını verdi. Bu nedenle O, her zaman imparatorla eşit değerde ve tamamıyla aynı mevkide görülebilir”. Bu parçayı örnek veren Huey-Tszyao “Dharmarakşa gelecek nesillerin yüksek değerlerine işte bu derecede tesirli olmuştur” diye yazmıştı.

Yine bir başka yazıcı Dharmarakşa’yı yücelten Dao-an aşağıda görüleceği gibi emsalsiz açık ve dürüstce izah etmiştir: Ulu şan sahibi Dharmarakşa neyi tercüme ve şerh etmişse, esas gaye tam ve açık olarak ifade edilmiş olur. Tercümeleri gerçi haddinden fazla sanat ve değer-güzelik- içermese de yine de müellifin bir çok şeyi hakkıyla bildiği, samimî zevk ve şevkle dolu olduğu inkar edilemez. Dharmarakşa bilhassa ruh göçü nihayet olan Nirvana gayesini iyi ve mükemmel keşfedebilmiştir. Dharmarakşa’nın tercümeleri onun edip değil de bilge olduğunu göstermektedir. Tercümeleri ham sayılsa da, asıl metinlerin manasına uygundur.” Dharmarakşa’nın ailesi ve kendisi Dun Huan’da yaşadığı için, yazarlar onu “Dun Huanlı bilge” (tam manası Buda’ya dönüşmeye başlayan bilge demektir.) diye adlandırmışlardır. O, Myançi’de (Kuizey Çin’de Henan şehri) M.Ö. 77 yaşında öldü.

Yine bir Türk Budist aziz ve bilge olarak yetişen vatandaşımız, bilgeliği, âlimliği ile Türk geleneklerine büyük sadakat göstermiş, bu yöndeki dik kafalılığı, katıllığı ile bir manada Ebu Nasir el-Farâbî'yi hatırlatan Bo Şlimitolo veya Budist adıyla Şrimitra (manası: Habibu's-saadet, yani "saadet yoldaşı")'dır. O da veliaht olup, tahttan vazgeçmiştir. Kendisine ilahî nur inmiş ve kısa zamanda Şraman (meditasyon yani evliya-keramet sahibi) olarak tanınmıştır.

Şrimitra heybetli, boylu poslu, vakur bakışlı, herkesten uzun boyluydu. En şahsiyetli adeti yanına kim gelirse gelsin, ister baş vezir Van Dao olsun, isterse ordu kumandanının buyruklarını duyuran Yuy Yuan-Guy isterse imparatorun şahsî askerlerinin başı Çjou-Bo-jen veya imparatorun tören tertipleyicisi Se Yu-Yuy yahut da baş yargıç Huan Mou-lun veya diğer âlimler olsun fark etmez. Şayet ona gelenler mütevazî, çekine sıkıla gelirse o alçakgönüllülükle; hodbinlikle, kibirlenerek gelirse bu defa, buna uygun olarak mağrur davranırdı ve kendisini böyle davranmaktan menetmeye kimse mecbur edemezdi.

Mesela bir gün baş yargıç Huan Mou-lun, Şrimitra'nın şerefine ve şanına övgüler yağdırarak, onu övmeye giriştiğinde, bunu başaramayınca, yanındakiler "Şrimitra'ya en ulu ve en alicenap insan demek mümkündür" diyerek konuşunca, heyecandan dolayı kendini tutamadan, "bundan başka tarif olmaz" demiştir.

Çjou-i adlı kumandan katledilince, Şrimitra onun ailesinin yanına hallerini sormak için gitmiştir. Oturdularında üç defa çöllülerin "Hu" şarkısını (Deşti-Kıpçaklar'ın şarkısı-koşuk, ölen için söylenen ağıt.) okumuştur. Şarkı göğü tutunca, o bir kaç sözden ibaret dharan (tilavet –güzel sesle okumak) etmiştir. Bu esnada sesi gayet yüksek ve şeffaf Şrimitra'nın yüzü ve vücudu sükunete gömülmüştür. Sonra göz yaşlarını silerek, ağzından hırıltıyla çıkmakta olan ağlamasını birden keserek, tıpkı hiçbir şey olmamış gibi durulmuştur. Kendi ruh durumunu işte böyle çok çabuk değişebilir, üzüntüden sevince ve sevinç den üzüntülü duruma geçebilirdi.

Tuhafi şu ki Şrimitra, Arapçayı, Süryanîceyi hatta Yunancayı sabır ve takatla (yaşı geçmesine rağmen) öğrenmiştir. "Muallimu's-sânî", Ebu Nasir el-Fârâbî'den farklı olarak mağrur, boyun eğmez biridir. O Türkçe'ye yani ana diline bağlılığından dolayı Çince ve bildiği diğer dilleri konuşmamıştır. Fakat, sıradan insanlardan itibaren tâ asilzâdelere kadar tercüman vasıtasıyla konuştuğunda, henüz tercüme edilmeyen sözlerin manalarını hemen ve tam olarak kavrayabilmiştir. Ayrıca onun gayritabiî tarzdaki kendi kendisiyle hemhal olması ve zekililiği herkesi şaşırtırdı.

Şrimitra M.S.335-342 yılları arasında 80 yaşında ölmüştür. O Mhayana Budizmi'ne yüce dharani (tilavet) sanatını getirmiştir. O'nun öğrettiği ve Mi-li'ye vasiyet ettiği Sanskrit Budist övgüleri her tarafa yayılmıştır. Huey-Tszyao eserinde onun uslubu “yani dharani ve övgüleri hâla şimdi bile (yani VI. asırda) söylenmektedir” şeklinde yazar. Şrimitra'nın öğrencisi Van Min bir eserinde şöyle yazmıştır: “... Müefessirler herkesten önce, dünyanın ortasıdır (Çinlilerin ananevi mecaz tasavvurunda “Çin, dünyanın orta, merkezidir”, buna işaret edilmektedir) ancak işte bundan sonra yer yüzünün dört tarafına yayılan “yabanîler” gelir diye kabul ederler... (eskiden bizde) “yabanîler” kendi tabiatlarına göre aç gözlü, fazilet ve tevazudan mahrum kabul edilmezler mi? Ancak, onların arasında da büyük dehalat doğarmış ya! Onlardan bazıları ise fevkalade kabiliyetleri ve selahiyetleri ile bizimkilere benzerler. Bunun için de eğer Gök'ün fevkalade dehalatına yardım ettiği hak ise bu Çin'de yaşayan “yabanî”lere denk ait değil mi? Çok eskilerden ta bugüne kadar Hanların Tszin Mi-di (Çin imparatoru U-Di'nin eline rehin gönderilen eski Syunnu -Türk hakanı- Şanyuy'un oğlu, imparatoruna sadakat gösterip, onun korumalarının başı olmuş, yüksek mertebelere ulaşmıştır. Ancak, Tszin Mi-Di'nin faziletleri yalnızca temiz kalplilik ve (imparatora) sadakatten ibarettir. Onun âkil ve mâhir olmasıyla ilgili bu hususta hiç bir şey diyemeyiz. Gaotszo (Şrimitra'nın şerefli unvanı, şeyh, pir manalarındadır) ise onun aklının yarattığı yüksekliklerde dururken tanrılar ile konuşmuştur. O kendi ruhî heybeti ve alicenaplığı ile Tszin Min-Di'den tamamıyla üstündü”.

Şrimitra Çin'in şimdiki Nankin-Tszanye (M.Ö. V.yy'da Çin'in orta kesiminde kurulan tarihi bir başkent.) eyaleti yakınlarındaki dağlarda defnedilmiş olup kabri üstüne Çin imparatorları anıt mezar, daha sonraki Şramanlar ise tapınak kurmuşlardır. İşte bu Buda tapınağı daha sonraları pır/şeyh tapınağı anlamında Gaotszo diye adlandırıldı.

Surhanderya Toharistanı'ndan diğer bir vatandaşımız Dharmanandin çok erken yaşlarında bu vefasız dünyadan vazgeçerek, uzlete (inzivaya) çekilmiştir. Küçük yaşına rağmen olgun akıl sahibi olup, kutsal sutraları öğrenmiş ve ezberlemiştir. Trinitaka'yı bütünüyle okumuş, “Ekottaragama-sutra”yı ezberine almıştır. Dharmanandin'in ilimdeki selahiyeti derin ve sonsuzdu. Kendi ülkesinde de başka uzak ülkelerde de hürmetle anılırdı. M.S. 365-385 yıllarında Dharmanandin Çin'in Çanan eyaletine sutralar beraberinde olduğu halde Buda öğretisini yaymaya, tapınaklar, vagn ve viharalar kurmaya gitmiştir. İmparator Fu Tszyanya Çin'deki bütün rahiplerin Dharmanandin'e gösterdikleri hürmeti, saygıyı görünce kendisini büyük itibar ile karşıladı ve hediyeler sundu. Çin'de bu esnada Budizm epey yayıl-

masına karşın dört kısımdan oluşan “Agama-sutra”lardan birisi dahi Çince’ye çevrilmiş değildi. İmparator Fu Tszjanya’nın danışmanı ve Uvey bölge valisi Çjao Çjen, Dharmanandin’den işte bu sutraları tercüme etmesi ricası niyetindeydiler. Bu nedenle Çjao Çjen bütün rahipleri ve Dharmanandin’i kendi başşehrine davet ederek “Agama-Sutra”ların ikisini “Çjun” ile “Tszzen” ve müstakil eser kabul edilen “Li Tan Sin”, “San Fa Du” ve diğerlerinin tercüme, şerh ve duyurusunu rica etmiştir. Dharmanandin bu işe iki yıl rehberlik ederek işi muvaffakiyetle sona erdirmiştir. Sonra kendi ülkesine dönmüştür. Ne zaman, nasıl, nerede öldüğü ve defnedildiği yönünde bilgiler günümüze kadar ulaşamamıştır.

Genelde M.S. V-VI. asırlara gelindiğinde türlü hükümdarlar Yueçi (Türk) topraklarından, Keşmir ve Hindistan’dan bir çok Budist rahip ve bilgeleri özel olarak davet edip, uygun şartlar sunarak, onlara hürmet etmişlerdir. Bazı imparatorlar ise mesela aziz Kumarajiva’yı, Dharmaruçi ve diğerlerinin Çin’e gelmelerini sağlamak ve getirmek için ordular göndermişlerdir. Hatta kendilerinin Türkistan hudutlarına gelmek zorunda kaldıkları yönünde güvenilir haberler vardır.

4. Türk-Budist Medeniyetinin Bugünkü Yeri ve Önemi:

Eski Türkistan’daki Budist rahip ile bilgelerin hayatları, miraslarını araştırmamızın ve kamu oyuna sunuşumuzun bir kaç noktadan ehemmiyeti vardır:

İlk olarak, Sovyet tarihçiliği, şarkiyatçılığı, dilciliği ve sanat tarihi, kaynak bilimi, Türk halklarının dünya tarihindeki, ilim, fen, medeniyet, felsefe, din, ahlak ve siyaset tefekkürünün gelişmesindeki mevcut yerini küçümsemeye ve inkâr etmeye karşılık Ârî-İran perest inanışların tesiri dolayısıyla Fars ve Arap dillerindeki kaynakları tetkik etmeye yöneltmişti. Hatta bu düşünceden dolayı da günümüzdeki sosyal gelişmeyi, dünya biliminin taleplerine değil de, aksine sahte bilimcilik, kopyacılık ve sıradan şerhlerle sınırlandırmışlardır.

Halbuki Türk halklarının tarihi şimdiki bilgilere göre yazılı en eski ve esasî başlangıcı Göktürk ve Uygur kitabelerinde, Çin yıllıklarında, Çinli seyyahların seyahatnamelerinde, Budist rahip ve bilgelerin menkıbelerinde, hatta henüz bir tane bile düzgün uzmanlarımızın olmadığı Pehlevîce, Soğdca, Harezmiye, Toharca, Ferganece yazılan Buda kitabelerinde, vessentra-jatakaları’nda ifadesini bulmuş olup, araştırılmayı beklemektedirler. Bunlar genel olarak bizler (Türkler) tarafından incelenmiş veya incelenmekte olmayıp ancak, sadece Batı’da, kısmen de Rusya’da araştırılmaktadır.

Biz artık, halihazırda başlangıcını, soyu sopunu bilmeye yetinecek, müstemleke değiliz. Bağımsız bir devletiz. Öyleyse niçin bizim eski tarihimiz, ilim fennimiz, medeniyetimiz, din, ahlak anlayışımız, siyasi düşüncemiz, mirasımız Batı ve Rus araştırmacıları tarafından ortaya konurken, bizde bir tane bile doğru dürüst uzmanımız yoktur? Kimliğini idrak etmekte olan, şerefini her şeyden üstte tutan milletimiz ve halkımız için bu durum utanç verici değil midir? Halbuki devlet açısından son derece ehemmiyetli olan bu mesele bugün yalnızca ikimiz (yazarlar kendilerini kastediyorlar) tarafından ortaya konulmamaktadır. Ancak bazı âlimlerimiz bu mesele ile özel gayretleriyle nice yıllardan beri uğraşa gelmektedir. Fakat bunların ortaya çıkarılmasına Sovyetler döneminde izin verilmemişti

Ben (E.Yusupov) yıllardan beri halkımızın geçmiş tarihini, ilmî ve manevî mirasını, tefekkürünü yukarıda zikredilen eski Türk, Çin ve Budist yazılarındaki kaynakları, genel olarak tarihimizin tetkiki meselesini Özbekistan Fenler Akademisi'nin İ. M. Mominov adındaki "Felsefe ve Hukuk Enstitüleri"nde, türlü ilmî ve sosyal toplantılarda, meclislerde ortaya konulması için faaliyetlerde bulundum. Ancak ne hazindir ki Sovyet devrinde millî-vatanperverlik duyguları zayıf, her şeyi ben bilirim anlayışına sahip insanlar öyle çoğalmıştı ki, bunlar yalnızca meseleyi değil, hatta Arapça ve Farsça kaynakları dahi esaslı olarak öğrenmeye ehemmiyet vermeden yetişmişlerdir.

İşte bu nedenle biz eski Türkistanlı altı Budist rahip ve azizleri An-Şi-Gao, Dharmamitra, Kan Sen-huey, Dharmarakşa, Şrimitra, Dharmanandin, aynı şekilde Kumarajiva, Dharmaruçi ve diğerleri hakkındaki bazı aslı kaynaklardaki malumatları kamuoyunun bilgisine sunduk. Bunun sebebi, sosyalizm ideolojisi hurafelerinden kurtulmuş genç vatansever ve milletsever bilim adamlarımızın meseleyi daha derin araştırmaları için merak uyandırmaktır. Bu amacımızın sebebi, genç bilim adamlarımız arasından, halkımızın dünya ilim ve edebiyatına kattığı payı daha derin aydınlatmaya ve tanıtmaya muktedir uzmanların çıkması arzusudur.

İkinci olarak eski Türkistan'ın Budist aziz ve bilgeleri, Türkistan, Çin ve Uzakdoğu Budist ilmi, felsefesi, tefekkürü ve medeniyetinin esaslarını kurma, geliştirme ve nihayete erdirmedeki fevkâlede mühim yeri bilinmemektedir. Halbuki kaynaklardaki bilgilerden de malum olmaktadır ki Türkistan, Merkezî Asya, Çin ve Uzakdoğu bizim henüz fark edemediğimiz, şimdiki halkların da şimdiye dek bize ifade edemedikleri bir mukaddes kiblegâh yani manevî pirlere vatanıdır.

Demek ki Türk halkları bütün Asya'yı Çin ve Uzakdoğu'yu yalnızca kılıç ve at gücüyle zapt etmiş değillerdir. Aksine en yüksek insanî medeni-

yet, tefekkür ve temizlik, iyilik dehasıyla kendilerine tâbî etmişlerdir. Bunu, kendilerinden başka halkları “yabanîler” (barbarlar) diye adlandıran Çinliler de kabul etmektedirler.

Türkistan, Merkezî Asya, Çin ve Uzakdoğu halkları için yalnız ticaret ve pazar meydanı değil aksine bunların inandığı dini dayanakları, aziz ve bilgeleri yetiştiren yurttur. İşte bu nedenle adı geçen yurttaki halkların derin, ilişkilerini ilmî yönden tetkik etmemiz gerekir. Komşu Doğu halklarıyla münasebetlerimizin yakınlaşmasının da bir çok noktadan buna bağlı olduğunu, bütün bunların bugün ve gelecekteki gelişmemiz için büyük ehemmiyete sahip olduğunu anlamamız gerekir.

Yazık ki Türk halklarının dünya medeniyetini oluşturma, ve gelişmedeki büyük payını oluşturan Özbekistan’daki tefekkür ve medeniyet, âlimlerimiz tarafından derin ve çok yönlü araştırılmadığından, Türkistan’ın Merkezî Asya, Çin ve Uzakdoğu’daki ayrıcalıklı yerini anlamak da zor olmaktadır. Halbuki halklarımız ve medeniyetlerimiz arasındaki ezelden gelen çok yönlü münasebetler ve bağlar, bu sahadaki ticârî ve diplomatik münasebetler çok yönlü incelenmelidir. Çünkü Merkezî Asya, Türkistan, Çin ve Uzakdoğu halkları arasındaki ilişkiler tekrar canlandırılırsa, bölgedeki komşuluk, barış, işbirliği daha da gelişecek, böylece bölgede yüksek teknoloji meydana gelecek ve ekonomik işbirliği ve dünya siyasetinde yaptırım gücü mümkün olabilecektir.

Günümüzde sosyal ve ekonomik rahatlık, ilim ve teknikteki gelişme, yüksek teknolojik buluşlardaki öncülük Batı’dan Güneydoğu Asya ve Uzakdoğu ülkeleri bölgesine göçmektedir. Eski dünyanın yalnızca coğrafi değil aksine manevî ve kültürel merkezi olan Türkistan (Akademisyen N. İ. Konrad’a göre) yüksek teknolojik gelişmenin sonraki devirlerinde merkezi olursa şaşılacak bir şey olmaz. Çünkü Türkistan’ın yeni medeniyetin en bayındır bölgesi, bilim, medeniyet ve yüksek teknolojinin gelişme merkezi olma imkânları müsaittir. Mesele, bu imkânlardan zamanında rasyonel ve verimli faydalanabilmemizdir. İşte bu durumda medenî ve tarihî geleneklerimizi araştırma ve canlandırma bize bir çok yönden faydalı olacağı açıkça görülmektedir.

Türk ve İslamî kimliğimiz ve değerlerimizi ne denli yüksek tutarak, değerli görürsek, bunlardan geri kalmayan Türk-Budist medeniyetimizi de bu kadar kıymetli ve değerli kabul etmemiz zarurîdir. Çünkü o da bizim tarihimizdir ve oradan da faydalanacağımız bilgiler vardır.

Neden Belh, Tirmîz, Şehrîsebz, Ustruşâne, Semerkant, Buhara, Şaş, Sayram, Yesi (Kazakistan’daki şimdiki Türkistan şehri), Kuva, Kasan, Oş, Özgend, Balasagun gibi yerlerdeki kutsal ziyaretgâhlarımız, velilerimizin

mezarlarına olan hürmetimiz o kadar güçlü ve derin ki, bu yalnızca İslamiyet'ten mi kaynaklanmaktadır? Yoksa İslam tam manasıyla yerleştikten sonra mı ortaya çıkmıştır? Bizde bilinen kutsal ziyaret yerlerine kendimizin de hakkıyla izah edemediği çok yüce hürmet hissiyle, milletimiz bağlıdır. İşte köklerimiz bu gibi gizlerini bugünkü inançlarımız hudutlarımızdan çıkararak, Türkistan'ın ezelden Tanrı'nın kut ve bereketinin indiği, kitap sahiplerinin adım attığı, kutsal yer olduğu düşüncesinden yaklaşırsak izah edebiliriz.

Türkistan yalnızca İslamiyet'in ulaştığı, kelim felsefesinin, hadis ilminin, şeriat dayanaklarının olgunlaştığı yurt değildir. Aksine Gök Tanrı, Umay Ana, Merdane-Melhi Ana, Meh-Mitra, Mukaddes Yer-Su inanışları, Zerdüş ve Mani inançlarının doğduğu, Budizm'in olgunluğa ulaştığı, hatta Yahudilik ve Hıristiyanlık dinlerinin de faydalandığı kutsal topraktır.